

Slobodan LAKIĆ*, sasalakic@mail.com

POLITEKONOMSKI KONTEKST USTAVA IZ 1974. GODINE

ABSTRACT: *The formalization of earlier political decisions through a new concept of federalism, close to the confederal model of state organization, defined the paradigm of the federalist structure of the SFRY. A spectrum of internal and international politico-economic factors formed the framework within which the economic cause-and-effect transmission mechanism should be considered, primarily under the conditions of visible economic lag. However, based on unattainable original solutions, the Constitution emphasized the national aspirations of the federation's entities by derogating the foundations of Yugoslav federalism, with a tendency to relativize the issue of economic development in the context of more pronounced pluralism of interests and varying degrees of development. We accept the view that the new constitutional system likely aimed to preserve the state, rather than serving as a foundation for its disintegration. Consequently, the accelerating political and economic crises were not significantly determined by constitutional solutions as much as by the negative continuity of the complex Yugoslav historical process and the long-term inefficiency of the Yugoslav economy.*

KEYWORDS: *politico-economic factors; constitutional system; Yugoslav economy, 1974; economic crisis*

Teorijsko-metodološki pristup konstitutivnim poduhvatima Jugoslavije

Privredni sistem je istorijska kategorija na čiji dinamizam utiču bitni faktori koji podstiču brzi ekonomski razvoj bez narušavanja stabilnosti. U ekonomskoj teoriji i praksi visok je stepen funkcionalne međuzavisno-

* Аутор је редовни професор Економског факултета УЦГ. / The author is a full professor at the Faculty of Economics, University of Montenegro.

sti privrednog sistema i društveno-ekonomskog razvoja. Ustavne promjene označavaju etape u razvoju privrednog sistema Jugoslavije, koji je prošao period institucionalne izgradnje i brze transformacije koja je počela uvođenjem samoupravljanja. Ustav SFRJ iz 1974. označavao je novu fazu u razvoju „privrednog sistema samoupravnog socijalističkog društva“, naglašavanjem ključnih institucionalnih problema izgradnje privrednog sistema „koji nije prilagođen potrebama društva“. Teoretska istraživanja razvoja privrednog sistema (konceptije, osnove i temeljni problemi) započela su prije donošenja ovog ustava, ali su se zahtijevala i praktična rješenja. Jugoslovenski ekonomisti ukazivali su da do donošenja ustavnih amandmana 1971. i 21. sjednice Predsjedništva SKJ nisu bili uspostavljeni neophodni uslovi za kvalitetne promjene privrednog sistema. Smatralo se da će ostvarenje Ustava iz 1974. izazvati mnoge bitne promjene elemenata privrednog sistema, posebno u sferi društvenog planiranja.

Politička ekonomija države i ustava – bazični pristup

Politička ekonomija usmjerena je na međuzavisnost političkih i ekonomskih sistema¹ (integracija politike i ekonomije), opisujući uticaj državne politike na ekonomiju. Ekonomski uslovi vrše snažan uticaj na politiku (izbore). U socijalističkom tipu političke ekonomije zastupljen je stav da bi proizvodnju i raspodjelu robe i bogatstva trebalo da održava i reguliše društvo, a ne određena grupa ljudi (profit nije motiv). Nameće se kao obaveza eliminisanje mogućnosti da pojedinci i grupe kontrolišu većinu imovine i bogatstva. Tako bi se premostio jaz između bogatih i siromašnih. Začetnik ekonomije i političke ekonomije, Adam Smit je ukazao na funkciju samoregulišućeg slobodnog tržišta („Teorija moralnih sentimentata“). Pristup Džona Stjuarta Mila bio je ekonomski i filozofski: uključivanjem u politiku društvenih (socijalnih) pitanja bolje bi se donijele odluke za dobrobit ljudi. Prema komunističkoj teoriji, koju je razradio Karl Marks, proizvodnju i raspodjelu nadgleda država, uključujući posjedovanje i raspodjelu resursa.

Privredni (ekonomski) sistem je konkretan izraz cjeline društveno-ekonomskih odnosa, koji preovlađuju u jednoj zemlji u određenom vremenskom razdoblju. Privredni sistem se praktično javlja kao „društveno određen obrazac, odnosno način i postupak rješavanja temeljnih ekonomskih zadataka“. Ipak, realni privredni sistem često ne odgovara normativnom, koji je sadržan u zakonskim propisima, i teorijskom, koji je izložen u najvažnijim programskim dokumentima društva. Raskorak između normativnog i stvar-

¹ Pomenuti međusobni uticaj ostvaruje se preko različitih oblasti ekonomije: monetarne i fiskalne politike, bruto domaćeg proizvoda, finansijske nejednakosti, obezbjeđenja hrane, ponude rada, tražnje i krize, kriznog menadžmenta, globalne trgovine, stabilnosti okruženja.

nog ima negativan odraz na ekonomsku efikasnost i razvojne rezultate privrednog sistema. Polazeći od ekonomskih i neekonomskih efekata, privredni sistem je kao konstitucionalni okvir privređivanja podložen promjenama tokom vremena: motivacija, svojina, raspodjela moći odlučivanja, uloga države u privređivanju, obilježja privrednih subjekata, pravna regulativa i neformalna pravila. Političkim sistemom vrši se snažan uticaj na promjenu karaktera i funkcionisanje privrednog sistema, uz radikalne izmjene i raznovrsne društvene konflikte².

Politička ekonomija ustava definiše se u literaturi kao „strukturirani prostor društvenih odnosa u kojem je akcija ljudi motivisana višestrukim ciljevima, što može dovesti i do konflikta i do saradnje između pojedinaca i / ili grupa, odnosno u kojem različita konfiguracija interesa može biti ili ne usklađena sa sistemskim obavezama organizacije ekonomije“. U političkoj ekonomiji centralno pitanje je razlikovanje ustava i ugovora, i to u prvom slučaju kao skupa fundamentalnih normativnih pretpostavki kojima se obezbjeđuje kohezija bilo kojeg poretka, a u drugom kao skupa formalnih obaveza koje su dogovorile zainteresovane strane u tom poretku³. Prema Aokiju (2001, 2010), Nortu (2005) i drugim autorima, sve veće je „prepoznavanje u ekonomskim analizama pojava i razvoja institucionalnih pravila i ugovora na osnovu povezanosti, dispozicija i vjerovanja koji pripadaju „ugovornoj sferi“ društvene povezanosti koja je primarna ugovorima i formalnim normama“.

Ustav utvrđuje osnovna ljudska prava i slobode, kao granicu državne vlasti. Iz konstrukcije „prirodno pravo“ Džona Loka proizašla je sintagma „ljudsko pravo“ koja je, nakon pojavljivanja sintagme „prava čovjeka“, prihvaćena Poveljom UN 1945. Najvažniji međunarodni dokument o pravima čovjeka (temeljnim pravima) postaje Opšta deklaracija o ljudskim pravima, kao globalni instrument ljudskih prava. Šezdesetih su usvojena dva akta kojima se afirmišu temeljna prava: građanska i politička, ekonomska, socijalna i kulturna. Temeljna prava podrazumijevaju ljudska, građanska i politička prava, a njihove karakteristike su opštost (univerzalnost), neotuđivost i nerazdvojjivost, neponištivost, nedjeljivost, međusobna povezanost i zavisnost⁴.

² Detaljnije: Marsenić, 1995; str. 147-149.

³ Vidjeti: Pabst and Scazzieri, 2016, str. 338.

⁴ Temeljna prava obuhvataju univerzalna ljudska prava i nacionalna / državna građanska (politička) prava. Šire međunarodno posmatranje ljudskih prava obuhvata pravo na život, slobodu i sigurnost, sreću, socijalnu pravdu i ljudsko dostojanstvo, sigurnost, razvoj i vlasništvo, otpor ugnjetavanju, mir i demokratiju. Građanska prava, kao sastavni dio ustava, karakteriše potčinjenost ustavnoj i zakonskoj vlasti, odnosno zajamčenost ustavne i zakonske zaštite. Lična prava i slobode posmatraju se u kontekstu političkih prava i proističu iz odnosa građana i tijela vlasti. Politička prava zasnivaju se na slobodi izražavanja političkog mišljenja, javnom nastupanju ili glasanju protiv vlade.

Svakako, ljudska prava se često sukobljavaju, izigravaju i krše, ili je prisutna manipulativnost i selektivnost grupa ljudskih prava. Zakon bi trebalo da predvidi slučajeve djelimičnog ograničenja ljudskih prava⁵.

Konstitucionalizam se vrednuje kao ključno dostignuće ljudske civilizacije. Ustavi su zakonski instrumenti, društvene deklaracije i politički instrumenti, tj. Lucov „presjek”: pravnih sistema – uspostavljanje pravnog sistema i prava građana; političkih sistema – snažna struktura državnih institucija; društva – odražavanjem i uticajem na zajedničke vrijednosti i principe. Ustavima se deklariraju i definišu teritorijalne i lične granice političke zajednice, njena priroda i autoritet, identitet i vrijednosti nacionalne zajednice, prava i dužnosti građana, ustanovljavanje i regulisanje političkih institucija zajednice itd. sve do obavezivanja države na određene društvene, ekonomske i razvojne ciljeve. Izgradnja demokratskog ugovornog poretka predstavlja dugoročan proces, a praksa ne pokazuje opšti uspjeh u održavanju tog poretka. Ustav obezbjeđuje da vlada ne posjeduje državu, već da upravlja državom (autoritet viših zakona) u korist građana⁶.

Socijalistička demokratija u Jugoslaviji bila je elaborirana kao specifičan politički sistem demokratije, kao oblik vladavine koji Ustavom „reguliše položaj radničke klase i svih radnih ljudi uopšte“. Društveno samoupravljanje, kojim se izražavala „jugoslovenska demokratija“, predstavljalo je osnovni ustavni princip i ustavno pravo, kao „novi historijski oblik i čin demokratije“. Demokratijom u Jugoslaviji se „ujedinjavao politički i socijalno-ekonomski suverenitet jednog naroda“, ostvarivao društveni proces u razvoju društveno-ekonomskog sistema. Jugoslovenski tip demokratije se razlikovao od predstavničke ili parlamentarne demokratije klasičnog tipa i bio je „proces podruštvljenja politike i političke vlasti“. Država je organizovanim mehanizmom prinude pretpostavljala egzistiranje samoupravljanja i demokratije. Društvena svojina bila je fundament, uslov društvenog samoupravljanja⁷.

Konstitucionalna paradigma posmatra se kao granica demokratije, a paradigma ustavne demokratije bi trebalo da determiniše smisao političke demokratije i narodne suverenosti. Godine 1953. donesen je Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja i o savezним organima vlasti. Donošenjem Ustava iz 1963. napravljen je iskorak u pravcu „uvažavanja ekonomske logike u privrednim kretanjima, ekonomske motivacije i tržišnih sankcija“. Nakon što je trasiran put prevlasti samoupravne ideologije i reformi federacije, Ustavom iz 1974. inauguriraju se samoupravni ekonomski sistem, uz razradu tzv. sistemskim zakonima. Ovim aktima su kao

⁵ Vidjeti detaljnije: Mihaljević, 2011, str. 26–28.

⁶ Vidjeti detaljnije: International IDEA, 2014, pp. 1–7.

⁷ Pogledati: Kulić, 1977, str. 75–77.

idejna polazišta naglašeni odumiranje države, antirobna orijentacija i odumiranje svojine, sa dohotkom kao centralnom kategorijom. Analiza Ustava SFRJ iz 1974. podrazumijeva kompleksan pristup, katkad međusobno isprepletanih segmenata, obuhvatajući prema našem mišljenju sledeće analitičke kontekste:

1. Državno-istorijski;
2. Političko-ideološki;
3. Pravno-legislativni;
4. Društveno-ekonomski.

Politekonomski faktori stabilizacije i destabilizacije sistema

Politički sistem Jugoslavije karakterisao je partijski monopol čiji je fundament bio komunistička ideologija, koja se zasnivala na diktaturi proleterijata, partijskoj državi, kolektivnom vlasništvu, samoupravljanju. Partizanski pokret namentuo je na početku tzv. revolucionarno pravo, što je opredijelilo fundamente političkog i pravnog sistema Jugoslavije. Marksistička politička teorija je nakon rata bila osnov za uspostavljanje novog (socijalističkog) pravnog poretka, potiskivanjem građanskopravnog uređenja i afirmisanjem pojedinca u kolektivnom članstvu (zanemarivanje individualizma)⁸. Zajednički cilj se sastojao u izjednačavanju „društvenog individualnog interesa i društvenog opšteg interesa”. Takav pravni poredak je bio formalni okvir djelovanja budući da je predstavljao političko i drugo sredstvo vladajuće klase. Klasni sadržaj načela ravnopravnosti građana upućivao je na nepoštovanje načela jednakosti građanskih i opštih ljudskih prava⁹.

Snažan pečat, kao razvojni ili ograničavajući, stavili su unutrašnji i spoljni politekonomski faktori (tabela 1). Polazeći od sovjetskog modela kolhoza i sovhoza, 1945. je donosen Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji, kojim se oduzima zemlja dijelu populacije (npr. veleposjednicima) i dodjeljuje drugima. Stvaranjem zadruga smanjivala se poljoprivredna proizvodnja i javljao revolt seljaka (Cazinska buna, 1950) sa ljudskim žrtvama. Sukob sa Informbiroom trebalo bi posmatrati kao neslaganje oko međunarodnog preimućstva u komunističkom dijelu Planete, koji nije prijetio bilo kakvim širim – vojnim sukobima. Poslužio je, takođe, za obračun sa neprilagođenim dijelom populacije, čija politička stremljenja često nisu

⁸ Edvard Kardelj sljedbenik je Lenjina kroz dva bitna konteksta: politika demokratskog centralizma; „čuvena formula“ za suočavanje sa nacionalnim pitanjem u multietničkoj komunističkoj državi – „nacionalno po formi i socijalističko po sadržaju“. Vidjeti obrazloženje: Guzina, 2000, str. 21–22.

⁹ Vidjeti detaljnije: Mihaljević, 2011, str. 31–33.

bila konzistentna sa ideologijom Informbiroa. Prvi projekat nakon razlaza sa SSSR-om bilo je uvođenje radničkog samoupravljanja 1948. Samoupravljanjem, tj. podruštvljavanjem trebalo je da se realizuje „koncept neposredne demokratije”¹⁰.

Prisutan je konsenzus da je Jugoslavija, uvažavanjem njene pozicije i diplomatske kompetentnosti, ostvarivala značajne uspjehe u diplomatiji, tj. bila „aktivan protagonista” u međunarodnoj politici, što je bitan segment državne politike. „Diplomska elita” – sposobni diplomatski profesionalci, uobičajeno je iskazivala pored „tajminga”, tj. realne procjene datih okolnosti i „dobru obaviještenost”¹¹. Jugoslavija je bila zemlja osnivač Ujedinjenih nacija, potpisujući Povelju o bazičnim principima svjetskog poretka i međunarodnog prava. Sve to, pak, u uslovima ispoljavanja ozbiljnih deformiteta jugoslovenskog društva. Partija je diktatorski poredak održavala doslednom eksterminacijom (brutalnim metodama). Režim ili, češće, Josip Broz, dobio je neskrivenu podršku ili pohvale od bitnih međunarodnih faktora: institucija i pojedinaca¹². U uslovima čvrste političke, vojne i bezbjednosne mašinerije, tiranije straha, logičnim se smatra visok stepen snishodljivosti i lojalnosti širokog jugoslovenskog puka.

¹⁰ Jugoslovenska socijalistička ideologija kreirala je sledeći pristup i kasnije obrazloženje. Samoupravljanje kao ekonomski pristup označava funkcionisanje između planske ekonomije i kapitalizma, u uslovima dominacije društvene svojine. Samoupravljanje kao ideološki i politički pristup predstavlja „demokratsko podsticanje odlučivanja o društvenim poslovima”. U „sistemu samoupravnog demokratskog pluralizma” problem uglavnom „može da se rešava samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima”. Usled nespremnosti društva za prihvatanje samoupravnog sistema, ekonomska stagnacija se apostrofira kao neminovnost.

¹¹ Pretenzije za preuzimanje funkcija spoljne politike i diplomatije započinju tokom rata formiranjem Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ), nastavljaju preuzimanjem diplomatskih predstavništava Kraljevine Jugoslavije, čistkama u diplomatskoj službi, a zaokružene su nakon Rezolucije Informbiroa. Izbjeglička vlada u Londonu (Ivan Šubašić, predsjednik) bila je na usluzi partizanskom pokretu počev od 1944. Nakon Šubašićeve ostavke, dužnost ministra inostranih poslova vršio je Josip Broz. Kasnije je ministar inostranih poslova bio Edvard Kardelj. U diplomatskoj službi su bili kadrovi KPJ, često sa kratkim partijskim stažom, ali i oni koji nisu bili članovi Partije (nekomunisti). U svakom slučaju, diplomatska mreža popunjavana je lojalnim pojedincima (pouzdanim i provjerenim). Vidjeti detaljnije: Selinić, 2014, str. 554–558.

¹² Josip Broz je sa visokih međunarodnih političkih i rojalskih instanci okarakterisan kao „divan, izuzetan čovjek i humanista”. U jugoslovenskom logoru Goli otok vršena je tortura (represija) nad zatočenicima koja je prevazilazila one u sovjetskom Gulagu ili francuskom kazamatu u Francuskoj Gujaniji. Forme likvidacije visokih jugoslovenskih partijskih (političkih i bezbjednosnih) funkcionera, ali i drugih, u titovskom i posttitovskom periodu mogle su biti raznovrsne („udaljena sumnja”), počev od davljenja (vješanja) u slučaju Andrije Hebranga, saobraćajnih udesa u slučajevima Slobodana Penezića Krcuna i Džemala Bijedića, trovanja Hamdije Pozderca i Rahmana Morine, ili nešto kasnije, u SRJ, vatrenim oružjem u slučajevima Ivana Stambolića i Zorana Đinđića.

Tabela 1: Politekonomske komponente jugoslovenskog sistema

Polit komponente	Ekonomske komponente
Partijski monopol / Autoritarni režim Socijalizam Radničko samoupravljanje Federativno uređenje („federiranje federacije”)	Ekonomski zakoni Devalvacija dinara Ekonomska saradnja i pomoć / Spoljno zaduživanje Ekonomska nejednakost / Akumulacija privrede

Izvor: Autor

Uspostavljanjem svjetskog monetarnog sistema nakon rata, dolar postaje sidro sistema, vezan metalnim paritetom za zlato, a intervalutarna vrijednost dinara fiksirana je u odnosu na dolar. Jugoslavija je, kao članica bretonvudskog sistema o međunarodnim monetarnim i finansijskim odnosima, nakon 1949. godine posredstvom svojih diplomatskih kanala aktivno radila na pridobijanju kredita američke Eksport-import banke, bliske Stejt departmentu, kao i kredita Međunarodnog monetarnog fonda i Međunarodne banke za obnovu i razvoj, koji će dugoročno biti važna finansijska potpora jugoslovenskom sistemu. Jugoslavija je bila jedan od osnivača Međunarodnog monetarnog fonda, ali u periodu administrativnog upravljanja nije koristila prednosti osnivača. Mnoga krupna i značajna ulaganja tokom tri decenije, počev od 60-ih, izvršena su uz pomoć zajmova Svjetske banke (magistrale, elektrifikacije, modernizacije, agroindustrijski kompleksi, enegretnski objekti, naftovodi, turistička naselja).

Uprkos značajnim naporima, tj. ubjeđivanjima britanske i francuske ambasade u Beogradu, Jugoslavija je, iako u teškom ekonomskom stanju, odbila Maršalov plan (1947), vođena ideološkim (ustupci) i političkim (miješanje) motivima, nasuprot ekonomskim. To naravno ne znači da nije prihvatila bliske ekonomske veze sa Zapadom (američki programi poput UNRRA, vojna pomoć), što je zvanično rezultiralo iznosima od 600 miliona dolara do 1952. Maršalovim planom SAD su omogućile naftnim kompanijama američkih magnata (npr. Rokfelerov Standard oil) upliv u Evropi, po izrazito visokim cijenama (u dolarima). Pomoć Jugoslaviji u hrani 1950-1951. dijelom je poticala upravo iz Maršalovog plana. Jugoslavija je u početku bila van Opšteg sporazuma o carinama i trgovini (GATT), potom pridruženi, privremeni član, a od 1965. dobija puno članstvo. Preko Pokreta ne-

svrstanih Jugoslavija je dobila status lidera trećeg svijeta koji joj je obezbijedio brojne privilegije¹³.

Privredna recesija iz 1960, prouzrokovana smanjenjem rasta industrijske proizvodnje (od 15,6%, do 4,1%), bila je, po svemu sudeći, uzročnik sukoba u partijskim krugovima: protivnici samoupravljanja krivicu za pad proizvodnje vidjeli su u političkom sistemu. Došlo je do sukoba dvije opcije uređenja države: tzv. dogmatika, protivnika federalizacije (Aleksandar Ranković, „konzervativac i centralista“) i tzv. reformista, podržavalaca postepene federacije (Edvard Kardelj, „Brozov ideološki lajtnant“). Desile su se promjene u bezbjednosnim službama, Ranković je sa sljedbenicima smijenjen sa svih funkcija 1966, a Partija je pokrenula pravac federalizacije. Prije toga, 1963. došlo je do sučeljavanja argumenata ekonomista oko grešaka ekonomskog modela i daljeg funkcionisanja ekonomije: beogradskih ekonomista iz Saveznog zavoda za planiranje („Žuta knjiga“) i hrvatskih ekonomista: Savke Dabčević Kučar, Jakova Sirotkovića i Iva Perišina („Bijela knjiga“)¹⁴. U ekonomskom smislu, takođe, od 60-ih slijedi konfrontiranje dvije koncepcijske struje: „profitaša“ i „dohodaša“.

Nakon tzv. cestne afere u Sloveniji krajem 60-ih (pokazatelj „nacionalnog egoizma“), početkom 70-ih formiran je Masovni pokret („Hrvatsko proljeće“) kao politički, a očigledno nacionalistički i secesionistički pokret (Mika Tripalo, Savka Dabčević Kučar) unutar Saveza komunista. Zvanično se zalagao za liberalizaciju i demokratizaciju SFRJ. Struja srpskih „liberala“ (Marko Nikezić, Latinka Perović, mahom tehokrate), kako je nazvana u SKJ, razradila je političku filozofiju priznavanja prava na različitost i javnu debatu o tome, ali i ukazivala na problem velikosrpskog nacionalizma i ulogu progresivnih snaga. U hrvatskom i srpskom ogranku Saveza komunista došlo je do udaljavanja maspokovaca i liberala sa političkih funkcija. Najznačajniji i poslednji pokušaj otklona od politike SKJ učinio je predsjednik Saveznog izvršnog vijeća Ante Marković (uoči raspada SFRJ), prvi predlažući višepartijski sistem, izbore za saveznu skupštinu, donošenje novog ustava i ekonomsku reformu. Republičke oligarhije su, umjesto političkog vrha države, osujetile namjere Markovića, koje su iskreno imale intenciju opstanka i razvoja države.

¹³ Pozicija SFRJ u Pokretu nesvrstanih („treći put“) napravila je od Jugoslavije „diplomatsku velesilu“, i to Brozovim autoritetnim preuzimanjem kontrole i globalizovanjem Pokreta. Prvoj konferenciji održanoj u Beogradu 1-6. septembra 1961. prisustvovalo je 25 šefova vlada. Pokret je za Jugoslaviju imao politički, ekonomski i ideološki značaj. Osmu konferenciju koja je održana 1986. označila je i kraj Pokreta kao takvog (polazeći od značaja osnivanja). Najnovije analize Pokreta imaju takođe romantičarski prizvuk, ali je izvjesno da je misija trećeg puta bila usaglašena sa interesima vodećih zemalja zapadne hemisfere.

¹⁴ Pogledati detaljnije: Klasić, 2011, doktorska disertacija.

Krizni i reformski kontekst iz politekonomske perspektive

Donošenje ekonomskih zakona imalo je krucijalan uticaj na funkcionisanje jugoslovenskog društva. Radničko samoupravljanje (upravljanje neposrednih proizvođača) usvojila je 1950. Narodna skupština FNRJ aktom „Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva“ kojim je utrđ „jugoslovenski put“ zasnovan na kritici sovjetskog modela. Prema Josipu Brozu, to je „ključni momenat“ u razvoju zemlje („odumiranje države“), a teorijski fundament za to je društveno samoupravljanje Karla Marksa. Pokrenut je proces decentralizacije privrede – samostalnost privrednih organizacija, odnosno cijelog društva – autonomija lokalnih vlasti. Produkovao je ubrzo ekonomski sistem zasnovan na kombinaciji elemenata liberalizma i etatizma („državnosocijalističkih“), odnosno autonomnosti preduzeća i centralnog planiranja¹⁵.

Zakon o planskom upravljanju narodnom privredom usvojen je 1952, kao najvažniji zakon kojim je ojačana autonomija lokalnih organa kao nosilaca društvenog razvoja. Uprkos funkcionisanju radničkih savjeta, država je i dalje odlučivala o bitnim pitanjima poslovanja preduzeća. Ekonomska kriza, koja je u tom periodu ozbiljno uzdrmala Jugoslaviju, odrazila se na pad industrijske proizvodnje i nacionalnog dohotka, ali i povećanje izdataka za odbranu¹⁶. Otpočet je proces stvaranja „društvenog kapitala“ prelivanjem vlastitih sredstava privrednih organizacija u investicione fondove države, republika i lokalnih organa vlasti. Počev od 1953. i 1957, do 1961. uslijedile su visoke stope industrijske i poljoprivredne proizvodnje, rast zaposlenosti i realnog ličnog dohotka, poboljšanje životnog standarda građana¹⁷. Početkom

¹⁵ Vidjeti detaljnije: Klasić, 2011, doktorska disertacija.

¹⁶ Predsjednik vlade FNRJ Josip Broz je na Politbiro u novembru 1954. konstatovao: „Imamo pogoršanje političkog stanja i ozbiljne političke posledice zbog privrednih prilika u zemlji“. O razlozima ove privredne krize vidjeti: Dobrivojević, 2016, str. 1. Socijalistička stvarnost se ogledala u stalnom opadanju kupovne moći i egzistencijalnoj nesigurnosti, nezadovoljstvu i demotivisanosti. Anomalije koje je stvorio prvi petogodišnji plan nastojale su se ispraviti drugim petogodišnjim planom 1956.

¹⁷ Nastupio je period „uspješnih godina“, pogotovo od 1957. do 1959. „Privredno čudo“ ogledalo se, prema raznim izvorima, u: rastu nacionalnog dohotka u periodu 1954–1964. od 188 odsto; rastu industrijske proizvodnje u periodu 1957–1960. od 13,83 posto godišnje (druga u svijetu, poslije Japana); obrazovnom, naučnom, tehnološkom i kulturnom preporodu; rastu životnog standarda i dr. Ipak, inflacija je postala ozbiljan problem prouzrokovao znatno bržim rastom zarada od produktivnosti. Došlo je do rasta potrošnje (iznad materijalnih mogućnosti), povećale su se nezaposlenost i socijalne razlike, uz dalji deficit u platnom bilansu, kasniji disbalans u privredi i nedovoljnu konkurentnost jugoslovenskih proizvoda.

1960. nastupila je nova kriza, a mini reforma 1961. nije bila uspješna, nametajući pitanja opravdanosti decentralizacije i radikalnih primjena tržišnih mehanizama. „Liberalni zaokret“ označio je izostanak: a) državne intervencije u privredi i b) državnih dotacija.

Na Osmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije, održanom krajem 1964, i u skupštinskoj Rezoluciji o daljem razvoju privrednog sistema, konstatovana je potreba za bržim rastom životnog standarda i povećanje učešća lične potrošnje u nacionalnom dohotku, što je u direktnoj vezi sa povećanjem produktivnosti rada, strukturom ulaganja, modernizacijom privrede. Slabosti privrede bile su materijalne disproporcije (cijene ili neadekvatan raspored akumulacije i dohotka), primarna raspodjela, neadekvatne investicione odluke, izvori inflacionih tendencija i nestabilnost tržišta. Savezna skupština SFRJ donijela je 1965. zakone kojima započinje privredna reforma. Karakter reforme se, prema Kiru Gligorovu, ogleda u obuhvatu svih domena ekonomske politike i iziskuje suštinske promjene u cjelokupnom mehanizmu privređivanja, a polazna osnova je realni kurs dinara (monetarna reforma). Sumarni pregled promjena („temeljne mjere“) obuhvata doprinos iz dohotka, porez na promet proizvoda, smanjenje kamatnih stopa na uložena sredstva, carinske tarife, devizni režim¹⁸.

Reforma je nazvana društveno-ekonomskom reformom budući je obuhvatila sva područja društveno-ekonomskog života: sva područja ekonomike, ekonomske strukture društva, ekonomskog sistema i ekonomske politike na samoupravnim osnovama. Naglašeno je da u središtu borbe za ostvarenje reforme mora biti prije svega radni čovjek, njegove potrebe i njegova uloga u privredi i društvu. To bi se moglo obrazložiti daljim razrađivanjem sistema proširene reprodukcije, odlučnom politikom deatizacije investicija i prevladavanjem zaostajanja učešća ličnih dohodaka u raspodjeli nacionalnog dohotka¹⁹. Privredna reforma, kao radikalna transformacija privrednog sistema, imala je, osim ekonomske, dalekosežnu političku i društvenu usmjerenost. Ekonomista Kiro Gligorov je konstatovao da će razvoj privrede dotadašnjim tempom udvostručiti obim proizvodnje u narednim godinama, ali da bi njena stvarna moć i konkurentska osposobljenost

¹⁸ U pitanju je Obrazloženje tadašnjeg saveznog sekretara za finansije Kira Gligorova, objavljenog u publikaciji *Privredne reforme*, Biblioteka Savezne skupštine, 1965, Odjeljak II, str. 11–25. Takođe, zastupljen je ekspozé Petra Stambolića (str. 29–41), koji naglašava da „dublje, suštinske promene u sistemu i razvojnoj politici nalaze svoj naročiti izraz u odnosima cena i kursa dinara“, što je prema njemu „centralno pitanje svih promena koje su u podnesenom materijalu predložene“. Edvard Kardelj, predsjednik Savezne skupštine, ukazao je da je „svima poznato da je upravo administrativno „zidanje“ cena bilo jedan od onih faktora koji su negativno uticali na razvitak naše privrede“ (str. 45). Ekspozé je imao i Boris Krajger, Potpredsjednik Saveznog izvršnog vijeća, a prezentirana je i Opšta debata.

¹⁹ Vidjeti detaljnije: Farkaš, Kubović, Sirotković i Stipetić, 1974, str. 112–116.

morala podjednako da jača, jer bi u suprotnom došlo do neviđenih poremećaja i zastoja.

Privrednom reformom otpočela je „socijalistička tržišna ekonomija” (*laissez faire* socijalizam), većom slobodom privatnom kapitalu (zanatstvo i manji privredni pogoni), većom slobodom privrednim preduzećima²⁰. Reforma je između ostalog imala zadatak da se cjelokupna privreda počne prilagođavati opštijim uslovima tržišne konkurencije i „slobodnijem odmjeravanju njenih snaga na domaćem i stranom tržištu”²¹. Napušten je sistem administrativnog regulisanja cijena i prešlo se na „realan” kurs domaće valute – „prvenstvenog kriterijuma ekonomičnosti i racionalnosti“, sprovodila se „politika umjerenih uvoznih carina i razumnog podržavanja izvoza“ i skupog novca (oštrijih uslova kredita). Brzo su ispoljeni pozitivni efekti otvaranja privrede, stabilizacije domaće valute (devalvacija i denominacija) i ukidanja uvoznih ograničenja. Neuspješnost reforme se ogledala u ozbiljnim društveno-ekonomskim problemima (tenzijama): spoljnoj zaduženosti, nezaposlenosti, socijalnim razlikama, štrajkovima i nemirima, dugoročnom izostanku unapređivanja produktivnosti.

Karakterizacija jugoslovenskih ustava socijalističke epohe

Na drugom zasijedanju AVNOJ-a konstituisano je vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo, tj. vrhovni predstavnik suvereniteta Jugoslavije. Stvoren je temelj nove jugoslovenske države. Jugoslavija je proglašena federativnom zajednicom. Ustav revolucionarnog etatizma odnosi se na period 1946-1947. sa saveznim ustavom i republičkim ustavima. Prvi oblici samoupravljanja javljaju se 1953, a 1963. ušlo se u pokušaj izgradnje „globalnog samoupravnog sistema“. U periodu 1968–1971. sprovedena je reforma Federacije, uz stvaranje pretpostavki kasnijeg ustavnog sistema. Autonomne jedinice su do 1969. imale statute, koji su donošeni 1948, 1953. i 1963. Statuti su bili drugačiji od ustava s obzirom na preokupaciju organizacijom vlasti i specifičnim funkcijama autonomnih jedinica. Od 1969. do 1974. autonomne jedinice dobijaju ustavne zakone; 1969. autonomne pokrajine donose umjesto statuta ustavni zakon na osnovu ovlašćenja iz Amandmana na Ustav SFRJ i Ustav SR Srbije; 1989. usvojeni su amandmani na Ustav Srbije, kojima se znatno sužavaju ovlašćenja i prava pokrajina.

²⁰ Reformu su kreirali i vodili partijski rukovodioci i ekonomisti: Edvard Kardelj, Vladimir Bakarić, Kiro Gligorov, Srboľjub Jović, Božo Marendić i dr.

²¹ Detaljnije: Bajec i Stojanović, 1978, str. 82.

Tabela 2: Državno uređenje Jugoslavije

Vremenski period	Oblik državnog uređenja
1943–1945.	Ustavna monarhija (<i>de jure</i>), Federalna privremena vlada - Nacionalni komitet (<i>de facto</i>)
1945–1948.	Federalna, marksističko-lenjinistička, jednopartijska, parlamentarna, narodna republika
1948–1963.	Federalna, titoistička, jednopartijska, predsjednička, narodna republika
1963–1971.	Federalna, titoistička, jednopartijska, predsjednička, socijalistička republika
1971–1990.	Federalna, titoistička, jednopartijska, parlamentarna, socijalistička, direktorijska republika
1990–1992.	Federalna, parlamentarna, direktorijska republika

Izvor: Prilagođeno prema Wikipedia

Ključni faktor ustavnih promjena bila je neadekvatnost postojećih ustavnih okvira (razvoja) društvenom razvoju. Prema kreatorima ustava, izgrađeno stanje u društvu („socijalističkoj stvarnosti“) tokom jedne decenije trebalo je da bude izraženo novim ustavnim dokumentima (1963. i 1974), koji su se javljali nastankom „novih formi razvoja“. Istovremeno, ustavnim aranžmanima se, prema Edvardu Kardelju, otvaraju „perspektive i putevi za naprednu socijalističku i demokratsku akciju“. Ustavom iz 1963. nije postignut uspjeh sa odgovorom na izazove sa kojima se suočava jugoslovenska federacija. Polazeći od „najvišeg izraza demokratski uređenog društva“, Jugoslavija je Ustavom iz 1974. definisana kao država „diktature proletarijata“. Pojedini analitičari (npr. Klasić) naglašavaju da je ovaj ustav vjerovatno bio „najsloženiji projekat za definisanje unutrašnjih odnosa u jugoslovenskoj federaciji“. Federacija je, prema istoričaru Milivoju Bešlinu, „trebalo da garantuje ravnopravnost svih i da niko više nikome ne može da se nameće i dominira nad bilo kim“.

Kontinuitet konstrukcije ustavnog poretka Jugoslavije

Ustavni razvoj Jugoslavije karakteriše složenost ustavnog sistema kao trajna karakteristika. Jedinstvenost ustava znači „usaglašenost“ sa vladajućom ideološkom orijentacijom. Prvi ustav potvrdio je sve bitne odluke koje je revolucionarna vlast proklamovala za vrijeme rata. Jugoslovenski ekono-

misti²² zastupaju stav da su osnove savremene ekonomske politike Jugoslavije utvrđene u Programu SKJ koji je donesen na 7. kongresu SKJ 1958, kao i u Ustavu SFRJ iz 1963. Pritom, kada su u pitanju osnovna načela, izvršena je „pravno-politička i organizaciona konkretizacija ... koncepcija koje su razrađene u Programu SKJ i koje su u osnovi naše socijalističke izgradnje“. Prilikom diskusije oko izrade ustava iz 1963. naglašeno je da ustav u socijalističkom samoupravnom društvu predstavlja najviši zakon zemlje i obavezu svih, ali i povelju socijalističkog samoupravljanja.

Ustav Jugoslavije iz 1946. godine („centralistički“) konstituisao je novu jugoslovensku državu u ustavnoj koncepciji klasičnog ustava. Ustav je donesen nakon „socijalističke revolucije“, kao „oblik revolucije u maršu“, u kontekstu društvenih promjena „na principu nužnosti vezivanja revolucije sa ustavnošću“. Ustav u Jugoslaviji posmatrao se kao okvir koji je determinisao suštinske promjene unutar društveno-političkog sistema²³. Prema Kuliću (1974), počev od AVNOJ-a „ustav je bio onaj društveni akt koji je označio i svojevrсни i socijalistički sporazum naroda da se na objektivnoj normi grade socijalistički društveni odnosi“. U skladu s rečenim, Ustav Jugoslavije označava „ostvarivanje politike putem demokratskog savremenog sporazuma“²⁴. Klasni identitet bio je način ostvarenja nadnacionalne integracije, minorizovanjem nacionalnih identiteta.

Ustav iz 1946. preuzeo je kao uzor Staljinov model (Ustav SSSR-a iz 1936), koji ima fundament u klasičnim liberalnim načelima građanske države, ali bez ozbiljnije percepcije socijalističke stvarnosti. Revolucionarni etatizam počiva na dva stuba: centralističko upravljanje i državno vlasništvo nad bitnim resursima. Svakako, mnoge norme nisu poštovane, pogotovo one koje se odnose na slobode i prava građana²⁵. Model je napušten nakon razlaza sa Staljinom 1948, a rješenje je pronađeno u kreiranju specifičnog poretka koji se temelji na radničkom samoupravljanju. Time je stvoren pristup za uvođenje određenih tržišnih principa u ekonomiji. Takođe, uvedeno je načelo integracije jugoslovenskih naroda bez naglašavanja nacionalnih okvira i sve do 1974. preimućstvo dobija klasno načelo u odnosu na nacionalno²⁶.

²² Na primjer: Farkaš, Kubović, Sirotković i Stipetić, 1974, str. 158.

²³ Najveći dio kompetencija bio je skoncentrisan u rukama saveznih organa, a najveći dio privrede bio je pod rigoroznim režimom državnog regulisanja i centralizovanog planskog usmjeravanja. S obzirom na snažnu ulogu državnog aparata u upravljanju ekonomskim i drugim društvenim poslovima, ovaj period se naziva periodom „državnog socijalizma“.

²⁴ Vidjeti: Kulić, 1974, str. 37-38.

²⁵ Kada je u pitanju jednakost građana pred zakonom, ukazuje se na „dvostruko mjerilo: jedno za radne ljude, a drugo za neradne i eksploatorske elemente“. Takođe, potrebno je „sagledati njegovu unutrašnju, klasnu sadržinu, a ne imati u vidu samo njegovu spoljnu, formalno juridičku stranu“ (Josip Hrnčević, 1949).

²⁶ Prema: Baričević, 2007, str. 208.

Novi društveni odnos u formi radničkog samoupravljanja iz 1950. trebalo je da se izrazi i izdigne na nivo ustavnosti i ustavnog principa.

Ustavnim zakonom o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ i saveznim organima vlasti iz 1953. provedena je decentralizacija Federacije, uz veća ovlašćenja republika i lokalnih zajednica (savezni i republički ustavni zakoni). Ustavni zakon, iako nije bio novi ustav Jugoslavije, posmatrao se kao „prelazni ustav“, kompromis Ustava iz 1946. i Ustava iz 1963, praćenjem „samoupravne prakse“. Ustavnim zakonom ukinut je i izmijenjen znatan dio Ustava iz 1946. Uvođenje novog ustavnog sistema, u uslovima „razgranatog i sadržinski obogaćenog samoupravljanja“ rezultiraće zaokruživanjem ustavnog sistema Ustavom iz 1963. Uprkos novom „kvalitativnom skoku“ u razvoju ustavnog poretka, preostale su protivrječnosti i problemi jugoslovenskog samoupravnog društva. Sistem samoupravljanja, prema Kuliću, predstavlja „dominantnu sadržinu jedne progresivne svesti i jednog socijalističkog stvaralaštva“, što je bilo odlučujuće za donošenje Ustava iz 1974.

Donošenjem Ustava iz 1963, kojim je naglašen socijalistički karakter države, promijenjen je naziv države – Federativna Narodna Republika Jugoslavija u Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, što naglašava primat klasnog načela („integrativni klasni identitet“). Centralizacija je posebno naglašena. Samoupravljanje je postalo sastavni dio svih segmenata društva. „Samoupravljačka demokratija” odnosi se na radnike „koji su svjesni svojih ideološki i formulisanih stvarnih interesa zajedničkih cijeloj radničkoj klasi”²⁷. Prava pojedinaca Ustavom su razrađeni (šira). Ustav sadrži normativni segment i idejno-politički fundament budućeg razvoja ustavnog sistema Jugoslavije. Ustav se temelji na tri stuba: Federaciji (centru), koja donosi strategiju razvoja, raspolaže najvećim dijelom akumulacije i određuje uslove privređivanja; komuni, koja je faktor razvoja društvenih djelatnosti; preduzeću, koje je subjekt robne proizvodnje. Ovaj ustav predstavlja kompromis, i to u uslovima preglasavanja u SIV-u.

Platforma rješenja na osmom kongresu SKJ 1964. sadržana je u referatima Josipa Broza, Edvarda Kardelja i Veljka Vlahovića, kojima se naglašava zaustavljanje dotadašnjih tendencija: asimilacija narodnosti i zapo-

²⁷ Zadatak Ustava je bio „ne da usrećuje ljude, već da im obezbjeđuje uslove, da oni sami sebe usrećuju“. Josip Broz je dao obrazloženje: „Privući svakog čovjeka u proces upravljanja i odlučivanja, dati mu maksimum mogućnosti da sam vidi rezultate svog rada, da ih cijeni i mjeri, to znači učiniti od njega ekonomski i društveno slobodnog i nezavisnog čovjeka koji živi od svog rada, oslobođen svakog tutorstva i posljednjih ostataka najamnine“. Radni čovjek treba, na osnovu prava da raspolaže rezultatima svog rada, da odlučuje o svemu što se rješava u ekonomiji i društvu. Kada radni ljudi odlučuju o sebi i svom radu, u pitanju je pravo nad pravima. Donošenje ovog ustava se ocjenjivalo kao prelomni trenutak u razvoju jugoslovenskog samoupravljanja.

činjanje kampanje za stvaranje jugoslovenske nacije; zastupanje republičkih političkih interesa na saveznom nivou („produžena ruka republika”) – u SIV-u i Politbirou CK KPJ; zahtjevi za disciplinovanje „osiljenih” republika smjenom njihovih rukovodstava („mali državni udari”). Godine 1965. je izložena ideja o sprovođenju temeljne rekonstrukcije društvenog sistema države, kao odgovor na dilemu između davanja čvrstih (diktatorskih) ovlašćenja saveznom političkom centru i promjene problematičnog sistema²⁸. Kao ciljevi projekta promjena apostrofirani su: razvoj samoupravljanja, deetativizacija privrednog života Jugoslavije i prenošenje cjelokupne akumulacije na privredu; otvaranje zemlje prema inostranstvu; rekonstrukcija federacije, uz izvorni suverenitet republika (razvijaju se kao države u okviru savezne države). Ipak, demokratizacija nije slijedila ekonomsku liberalizaciju.

Počev od 1967. uslijedile su promjene primjenom amandmanskog principa u izmjeni i dopuni ustavnih odredbi. Ustavne promjene (ustavna reforma) započete 1967. i 1968. dopunjene su amandmanskim promjenama iz 1971. (sve kao zaokružena cjelina), koje obuhvataju pitanja sistema udruženog rada, skupštinskog, opštinskog i pravosudnog sistema, ustavnog sudstva i društveno-ekonomskog sistema uopšte. Ove ustavne promjene, zasnovane na ustavnim amandmanima, upućivale su na potrebu stvaranja novog integralnog teksta ustava, kojim se uspostavlja kontinuitet ustavnog razvoja. Takođe, izbjegavale bi se logične protivrječnosti i neujednačenosti ustavnih amandmana i ranijih pozitivnih ustavnih odredbi. U toku 1972. pristupilo se drugoj fazi ustavnih promjena. Prema novom ustavu (1974), cjelina društvenog uređenja i sistema zasnivaće se na interesima udruženog rada. Normativno će biti zaokružen „društveno-ekonomski i društveno-politički sistem Jugoslavije kao sistem samoupravnih socijalističkih odnosa proizvodnje“.

Ustavni inženjering 1974. kao reperkusija istorije jugoslovenske ustavnosti

Jugoslavija je 21. februara 1974. kompletirala svoju ustavnu reformu vrhovnim pravnim aktom, definišući ne samo realni federalizam već i konfederalizam. Ustav sa 406 članova usvojili su jednoglasno centralni i pokrajinski komiteti Saveza komunista, skupštine republika i pokrajina, a proglasila Skupština SFRJ. Republike i pokrajine su takođe donijele ustave. Savezno izvršno vijeće i Vijeće republika i pokrajina konstituisale su dvodomni skupštinski sistem. Jedinstvo društvenog uređenja obabzbeđuju Opšte odredbe o SFRJ kao državi i društvu, jedinstveno društveno-ekonomsko uređenje, jedinstvene osnove društveno-političkog sistema, slobode, prava i dužnosti

²⁸ Detaljnije: Bilandžić, 1984, str. 74–75.

čovjeka i građanina, ustavnost i zakonitost, sudstvo i javno tužilaštvo i narodna odbrana. Osnovna načela, kao uvodni i integralni dio Ustava, sa elementima „revolucionarnog kontinuiteta“, postoje od 1963. U ovom dijelu su izvršene relativno najmanje promjene u Ustavu.

Fira (1989) smatra da se „veliki djelovi Ustava ponavljaju u ustavnim dokumentima koji od ranije odlikuju stabilnu tradiciju republičke ustavnosti, a od 1974. i pokrajinsku“. Prema Firi, minimalne su razlike između republičkih odnosno pokrajinskih ustava²⁹. Ustavom je uspostavljena formalna ravnopravnost klasnog i nacionalnog identiteta. Izvršen je pokušaj usaglašavanja načela narodne suverenosti i načela socijalističke samoupravne demokratije. Prvo načelo podrazumijeva donošenje odluka na nivou republika, a drugo neophodnost jedinstva i „nelegitimnost razlika ili sukoba“³⁰. Prema Edvardu Kardelju, Jugoslavija nije klasična federacija ni konfederacija, već „samoupravna zajednica naroda i narodnosti“, čiji su zajednički interesi utvrđeni „samoupravnim i demokratskim ustavnim sporazumom među republikama i pokrajinama“. Kardelj takođe konstatuje: „Novi ustav mora, prvo, učvrstiti određene, već postignute tekovine u razvoju naše socijalističke samoupravne prakse“.

Prisutan je bio i stav da je za Kardelja Ustav predstavljao poslednji akt opstanka zemlje, a ne osnov razbijanja zemlje. Na početku rasprave o Ustavu iz 1974, na pitanje o potrebi čestih ustavnih promjena Edvard Kardelj je konstatovao da se samoupravno socijalističko društvo nalazi na početku konstituisanja i razvoja i da mu „kao mladom biću u rašćenju, odijela brzo postaju tijesna“, da izgradnja jednog društva nije stvar idealne i jednom zauvijek date formule, već da je to posao cijele jedne epohe, ispunjen praksom koja se oslanja na najnapredniju tehnologiju, nauku i politiku. Polazna tačka za razumijevanje novog političkog sistema je položaj radničke klase³¹. Na 10. kongresu Saveza komunista, Josip Broz je apostrofirao: „Naš politički sistem mora da služi održavanju i funkcionisanju socijalističkih proizvodnih odnosa koji su zasnovani na društvenoj svojini, na vladavini radničke klase, na njenom samoupravljanju“.

Ustavne promjene izvršene su u oblasti: osnovnih načela kojima su formulisani idejno-politički stavovi sa naglaskom na ekonomske odnose, sistem udruženog rada, samoupravljanja i političkog sistema; izmjena i dopuna koje se tiču položaja Federacije, republika i autonomnih pokrajina, već određenim međusobnim odnosima (amandmani iz 1971), odnosa Ustava SFRJ i ustava republika i pokrajina; novina u pogledu individualnih i kolektivnih sloboda i prava; izmjena i dopuna u vezi s odredbama amandmana iz

²⁹ Vidjeti: Fira, 1989, str. 141.

³⁰ Pogledati: Baričević, 2007, str. 211.

³¹ Pogledati: Bajec i Stojanović, 1978, str. 116.

1971. Ustav iz 1974. preuzeo je, dakle, reformu federacije koja je sprovedena 1971. Uređeni su društveno-ekonomski odnosi sa amandmanskim osnovama iz 1971, tj. društveni karakter sredstava u društvenoj svojini i društveni karakter proizvoda rada i dohotka. Kao najznačajnije ustavne norme naglašena su „prava, dužnosti i odgovornosti radnika u udruženom radu“.

Fundament Ustava obuhvata i postojan „ideološki i antropološki optimizam“. U skladu sa Ustavom iz 1974, društveno-ekonomski i društvenopolitički sistem podređen je čovjeku, i to u kontekstu povezanosti osnovnih ljudskih prava i sloboda sa društvenim odnosima. Ova prava i slobode su neodvojivi dio „socijalističkih demokratskih odnosa“, što je uslov za „samoupravnu socijalističku demokratiju“. Ustavna koncepcija individualnih prava polazi od „radnog čovjeka kao društvenog bića“³², a društveni karakter individualnih prava i sloboda odstupa od totalnog kolektivismu u kojem je pojedinac oblik manipulisanja. Ustavna koncepcija individualnih prava i sloboda ne polazi od „usamljenog i sebičnog pojedinca, ... apstraktnog, ... klasno i socijalno neodređenog“ (Osnovna načela, Odeljak 5).

Ustavom je naglašena „humanistička orijentaciju sistema“. U Ustavu iz 1974. posebnim odjeljkom obuhvaćena su načela o pravima, slobodama i dužnostima čovjeka i građanina, što prethodni ustavi ne sadrže. Društveni karakter individualnih prava i sloboda, u poređenju sa Ustavom iz 1963, doslednije označava „napuštanje tradicionalne individualističke koncepcije o slobodama i pravima čovjeka“³³. Zahtjevi za „apsolutnom slobodom“ predstavljaju „fikciju i utopiju anarhizma“ prouzrokujući apsolutnu neslobodu i tiraniju. Upravo Ustav utvrđuje da su slobode i prava čovjeka ograničene isključivo slobodama i pravima drugih, odnosno bazičnim „vrijednostima i interesima socijalističke zajednice“. Time se, navodno, socijalističko samoupravno društvo razlikuje od drugih političkih sistema³⁴.

Suština široko koncipiranog prava na samoupravljanje (koncepcija Ustava iz 1974) sastoji se u neposrednom odlučivanju o ličnim, zajedničkim i

³² Prema Ustavu iz 1946. sva vlast u državi proizilazi i pripada *narodu*. Ustavnim zakonom iz 1953. *radni narod* jedini je nosilac vlasti i upravljanja društvenim poslovima. U Ustavu iz 1963. naglašava se da je „Savez komunista organizovana rukovodeća snaga *radničke klase* u izgradnji socijalizma“. Konačno, Ustavom iz 1974. predviđen je dvojni suverenitet čiji su nosioci *radnička klasa i svi radni ljudi*.

³³ Vidjeti: Stojanović, 1979, str. 353.

³⁴ Kada su u pitanju koncepcija, sistematizacija i vrsta individualnih prava, sloboda i dužnosti, Ustav iz 1974. uglavnom koincidira sa Ustavom iz 1963. stvarajući model „sopstvenog prevazilaženja društva“. Prisutna su „poboljšanja i usavršavanja ustavnog teksta“ novim ustavnim pravima i slobodama (članovi 14, 164, 168, 173, 191, 192 Ustava SFRJ) ili, pak, njihova transformacija: pravo rada društvenim sredstvima, pravo na stan u društvenoj svojini, pravo na informisanost (obaviještenost), pravo i dužnost učestvovanja u društvenoj samozaštiti, pravo slobodnog odlučivanja o rađanju dece, pravo čovjeka na zdravu životnu sredinu (okolinsko pravo).

opštim društvenim interesima, slobodnom upravljanju sobom (svi zajedno) i društvom kao cjelinom. Pravo na samoupravljanje je po svom karakteru individualno pravo. Prema Edvardu Kardelju, samoupravni interesni pluralizam ne zasniva se na monopolističkim partijama u kontekstu manjine i većine, politizaciji društvenih poslova u „otuđenim centrima moći“, već na sopstvenoj društvenoj aktivnosti i neposrednom odlučivanju o tim poslovima³⁵. Ustav predviđa odlučivanje u samoupravnim organizacijama i zajednicama (organizacije udruženog rada³⁶, samoupravne interesne zajednice, društveno-političke zajednice, mjesne zajednice itd.).

Odgovornost samoupravljača, kao polivalentna kategorija, od posebnog je interesa, a posebno u udruženom radu. Ustavom (član 155, stav 2) utvrđena je politička i materijalna (za nezakonite odluke), pojedinačna i kolektivna odgovornost samoupravljača (članova radničkog savjeta). Princip odgovornosti se naglašava kao specifičnost Ustava iz 1974. Ustav predviđa i pravo radnika društvenim sredstvima (pravni institut) u domenu pravnih odnosa i upravljanja. i to kao „najšire individualno samoupravno pravo radnika u udruženom radu“. Ovo pravo nema karakter klasičnih imovinskih (stvarnih) ili političkih prava i predstavlja neotuđivo pravo radnika da zadovoljava svoje lične i društvene potrebe. Takođe, isključuje se mogućnost prisvajanja sredstava u društvenoj svojini od strane radnika u udruženom radu, što je do tada bio slučaj kod različitih oblika prava svojine³⁷.

Ustav iz 1974. nije zadržao rješenja Ustava iz 1963. koja se odnose na neposrednu zaštitu osnovnih prava i sloboda, a koja su izazivala dileme i različita tumačenja i probleme primjene. Članom 180. Ustava SFRJ iz 1974. (stav 1) „garantuje se jednakost i ravnopravnost građana kada je u pitanju zaštita i ostvarivanje zajemčenih prava i sloboda u postupku pred državnim i samoupravnim organima“. Zagarantovano je pravo svakom poje-

³⁵ Pogledati: Kardelj, 1977, str. 97.

³⁶ Osnovne organizacije udruženog rada konstituisane su u potpunosti neposredno prije usvajanja Ustava. Inače, radnici mogu donositi odluke neposredno, u okviru manjih organizacionih cjelina: djelovima preduzeća, njegovim osamostaljenim pogonima i proizvodnim odjeljenjima. Organizacije udruženog rada predstavljaju elementarne ćelije rada i upravljanja od kojih potiču sva druga ovlašćenja i kompetencije u društvenom odlučivanju. One se odnose ne samo na preduzeća, već i na sve ustanove koje posluju po principima ekonomskog računa i dohotka, odnosno drugdje gdje se dohodak vezuje za budžetsko finansiranje. Na OUR-ima se „gradi cjelokupni državni i politički sistem“.

³⁷ U novembru 1976. donesen je Zakon o udruženom radu („nadgradnja privredne reforme“), kojim se formiraju SOUR-i, kao grupe preduzeća (veliki koncerni) koje se sastoje od sada reformisanih OOUR-a. Radnički savjeti dobijaju veća ovlašćenja, a radnici nova prava upravljanja u privredi. Mala privatna privreda u domenu zanatstva, ugostiteljstva i usluga, takođe egzistira. Zakonom nije postignuta „samoupravna integracija jugoslovenskog društva“, ali je došlo do parcelizacije velikih ekonomskih sistema, neučinkovitosti federacije, odsustva adekvatnog planiranja i predviđanja, sa elementima privrednog haosa.

dincu na žalbu ili drugo pravno sredstvo. Peti ustavni princip zaštite slobode i prava glasi: „Obezbjeđuje se sudska zaštita sloboda i prava zajemčenih ovim ustavom“. Pritom, od posebnog značaja su samoupravni sudovi, a pogotovo sudovi udruženog rada. Društvena samozaštita je nova funkcija samoupravnog društva i zajedno sa funkcijom društvenog pravobranioca samoupravljanja znači neposredni (vansudski) društveni oblik zaštite individualnih prava i sloboda.

Usljed društvenih i političkih potreba višenacionalnog i federativnog sastava Jugoslavije, u ustavni sistem uvedeno je Predsjedništvo SFRJ, i to zbog neravnoteže između republika i pokrajina u uslovima decentralizacije funkcije Federacije i prenošenja brojnih nadležnosti³⁸. Ustavom iz 1974. u odnosu na prethodni ustavni aranžman, novom koncepcijom federalizma redefinišu se odnosi u federaciji gotovo konfederalnim modelom organizacije. Bila je to, u stvari, specifična forma arhitekture jugoslovenskog federalizma. Ustav iz 1963. donijela je Savezna narodna skupština, najviše predstavničko tijelo radnog naroda i svih naroda Jugoslavije. Ustav iz 1974. donijela je Savezna skupština, uz saglasnost skupština republika i skupština autonomnih pokrajina. Federalni akti poprimili su ugovorni karakter čime je suština federalizma djelimično derogirana, i to pravom veta društvenopolitičkih zajednica prilikom donošenja bitnih saveznih akata ili promjene Ustava.

Nisu evidentne suštinske koncepcijske razlike i razlike u strukturi između Ustava iz 1963. i Ustava iz 1974. osim kada su u pitanju položaj i karakter Federacije, republike i autonomne pokrajine, što je posljedica integrisanja odredbi Ustava i ustavnih amandmana iz 1971. Prema Ustavu iz 1974. Federacija je ravnopravna zajednica naroda i narodnosti, a njeno funkcionisanje ostvaruje se na osnovu sporazumijevanja republika i pokrajina, na principima javnosti, demokratičnosti i efikasnosti političke kontrole. Federacija je odgovorna za zaštitu suvereniteta zemlje, nezavisnost i teritorijalni integritet, uspostavljanje međunarodnih odnosa, ostvarenje bezbjednosti, jedinstvo društveno-ekonomskih i političkih sistema, ljudska i građanska prava i slobode, i druge zajedničke interese. Upravo najveće kontroverze proističu iz odredbi Ustava o državnom ustrojstvu Jugoslavije³⁹.

³⁸ Detaljnije: Kulić, 1977, str. 90.

³⁹ Krajem 60-ih počinje proces konfederalizacije Jugoslavije, koji je dovršen ustavnim amandmanima iz 1971. Upravo je to predstavljalo osnovu za Ustav iz 1974. koji je formalizovao političke odluke donesene u 60-im i početkom 70-ih (nova politika razvlašćivanja Federacije). Do Ustava iz 1974. Jugoslavija je praktično konstituisana kao „prilično ili umjerenom centralizovana federacija“, a ovim Ustavom kao „federacija sa snažno prisutnim konfederalnim obilježjima“. Prema Markoviću (2018), politička praksa je „donekle izvitoperila ustavnu normu“ jer su konfederalni elementi bili prisutniji u političkom životu nego u Ustavu. Potvrda ovog stava je donošenje svih odluka konsenzusom, iako to Ustavom nije bilo propisano.

Među pojedinim srpskim naučnicima zastupljen je stav da je Ustav iz 1974. ugrozio državu i proizveo državnu krizu u uslovima konstantne asimetričnosti federacije. Tako Ljubodrag Dimić (2020) smatra da je Ustav „presudno doprineo formiranju nacionalnih ekonomija, parcelizaciji jugoslovenskog tržišta, zatvaranju republičkih ekonomija, „opštem razvlačenju“ imovine koja je ostala bez titulara“. Prema Dimiću, pokrajine su dobile nezavisan položaj u Srbiji, republika je zavisila od pokrajina, građani su postali nejednaki pred zakonom, a sudovi su postali zavisni od „lokalnih centara moći“⁴⁰. Dodatno, Zakon o udruženom radu imao je kao posljedice „autarhično i atomizirano planiranje“, „apsolutizaciju republičkih i pokrajinskih interesa“, „nagodbe i kompromise viših centara moći“, „razbijanje velikih sistema“⁴¹. Marković (2018), pak, smatra da „sama ustavna norma nije izazvala krizu, niti ju je mogla razriješiti, ali je korišćena u političkim sukobima republičkih i pokrajinskih političkih elita“.

Nasuprot stavovima da je Ustav iz 1974. donesen „na prepad“ („rezultat stranputice“), nametnut od grupe lidera, suprotno istorijskom konceptu i intencijama Josipa Broza, Bilandžić (1984) konstatuje da je koncept društvenog sistema, normiran Ustavom iz 1974, pripremljen deceniju ranije. Ovaj koncept je dosljedno ostvarivan tokom naredne decenije. Kao potvrda ovakvom stavu, prema autoru, služe sljedeći događaji: akti i platforma osmog kongresa SKJ iz 1964; privredna reforma iz 1965; eliminacija Rankovićeve grupe 1966; ustavni amandmani iz 1967. i 1968, kojima se ponovo uvodi Vijeće naroda, a pokrajine podižu do nivoa konstituišućih elemenata Federacije; ustavna reforma iz 1971. (reforma Federacije) i, konačno, Ustav iz 1974. U skladu s tim, Ustav iz 1974. ne predstavlja „prekid kontinuiteta revolucije“. Nasuprot tome, ovaj ustav je kao koncept nastao dogovorom rukovodećih ljudi Jugoslavije 1964. i 1965.⁴²

⁴⁰ Pokrajine su Ustavom postale subjekti Federacije, Ustav se nije mogao promijeniti bez saglasnosti skupština pokrajina, a nadležnosti pokrajina u ustavnom sistemu Srbije bile su značajne. Takođe, Ustav SR Srbije je propisao da bez saglasnosti skupština autonomnih pokrajina ne može biti promijenjen Ustav Srbije. Uprkos podršci Kardelja da se isprave anomalije u Ustavu SR Srbije 1977, nije postignut uspjeh zbog protivljenja pokrajina. Ustavu SFRJ iz 1974. ne može se uputiti zamjerka za nemogućnost dogovora Republike Srbije i pokrajina oko promjene ustavnog položaja. Vidjeti detaljnije: Marković, 2018. Prema Latinki Perović, Josip Broz je u događajima iz 1972. podržavao tzv. centralizatorsku struju u Savezu komunista Srbije.

⁴¹ Pogledati tekst (6. 9. 2020): „Duh Ustava iz 1974. srušio državu: Ekonomski razvoj zemlje zasenili su nacionalni programi republičkih i pokrajinskih elita“, dr Ljubodrag Dimić.

⁴² Bilandžićeva optimistička vizija, nastala početkom 50-ih, bila je rezultat trijumfalne pobjede u ratu, obnove razorene zemlje, i to među prvima u Evropi, prevage nad staljinizmom, liderstva u pokretu nesvrstanih, uspjehnosti procesa industrijalizacije. Detaljnije vidjeti: Bilandžić, 1984. str. 74–75.

Kritički stavovi u 70-im odnosili su se na nedovoljnu efikasnost u samoupravnom odlučivanju, na sporo uspostavljanje novih odnosa u oblasti samoupravnog udruživanja, na nedosljednost u raspodjeli dohotka i ličnih dohodaka, na pretjerano opterećivanje privrede izdacima za druge društvene potrebe, na još uvijek neusaglašene odnose između proizvodnje i trgovine i bankarstva, na krutost u oblasti cijena i slabosti u spoljnoj trgovini, na razne neusaglašenosti u politici investiranja i drugo⁴³. Stručna javnost je u 80-im bila kritički nastrojena u pogledu dogovorne ekonomije, delegatskog sistema, velike ideje slobodne razmjene rada koja je brzo kompromitovana, deformisanih odnosa ekonomije, „potrošačkog samoupravljanja“ – prenošenjem brige o proizvodnji na apstraktno društvo, što dovodi do „gvođenog zagrljaja birokratije“, pluralizma svojinskih oblika za samoupravljanje, nedovoljno kvalitetnih normativnih rješenja kada je u pitanju ekonomska odgovornost subjekata privređivanja, prakse političke arbitrarnosti⁴⁴.

Jugoslovenska privreda je u 70-im i 80-im bila izložena brojnim i jakim (intenzivnim) šokovima na strani ponude i tražnje, koji su se u kasnijem periodu odrazili na opadanje društvenog proizvoda: privredu su zadesile duboka stagnacija i stagflacija (negativne stope rasta). Ključni spoljni šokovi odnose se na rast troškova uvozne nafte, recesije u najrazvijenijim privredama i smanjenje raspoloživosti inostranih kredita. Nepovoljni efekti, u kontekstu ekonomske krize u Jugoslaviji, naslućivali su se nastankom krize dugova početkom 80-ih koja je pogodila sve visoko zadužene zemlje⁴⁵. Zemlja je krizu djelimično prevazišla velikim neto transferom kapitala, ali uz preostali teret inostrane zaduženosti. Jugoslaviju je 1989. zadesio prvi talas hiperinflacije, koji se prevashodno vezuje za krizu duga.

Karakteristična je bila velika međusobna povezanost političkog i ekonomskog sistema, kada je postojanje političke odluke preduslov za izvođenje ekonomske reforme⁴⁶. Politički sistem je definisao razvojne ciljeve, ali je bio prenatravan uticaj političara na kreiranje ekonomske politike, uz ideologizaciju naučnog i stručnog profila. Usvajanjem Osnova reforme privrednog

⁴³ Vidjeti: Bajec i Stojanović, 1978, str. 118.

⁴⁴ Detaljnije pogledati: Fira, 1988, str. 145-149.

⁴⁵ Jugoslavija se orijentisala na eliminisanje spoljne neravnoteže uvođenjem jakih uvoznih restrikcija, ali po cijenu visoke inflacije. Spoljni dug je produkovao unutrašnji, koji se potom izjednačio sa spoljnim. Veliki unutrašnji dug nagomilan je inflatornim finansiranjem visoke potrošnje, uz pojavu kursnih razlika. Posledica je inflacija, kao rezultat političke i strukturne prirode, odnosno kriza spoljne likvidnosti.

⁴⁶ Ustavni amandmani iz 1981, koji su se posmatrali kao bitan momenat u razvoju jugoslovenske ustavnosti, „usavršavaju i razvijaju one najznačajnije elemente samoupravnog društvenog sistema“ kako bi se stvorili „novi uslovi i pretpostavke i otklonile smetnje u ustavnim rješenjima“ („funkcija usavršavanja“). Vidjeti: Đukić-Veljović, 1981, str. 248.

sistema, promjenama Ustava iz 1988.⁴⁷ i, potom, osnovnim sistemskim zakonima usvojenim u Skupštini SFRJ, „omogućena je reforma privrednog sistema“. Neki segmenti reforme su, prema Oskaru Kovaču (1989), „izuzetno hrabro i radikalno postavljeni“, dok su drugi bili neuspješni. Postavilo se i pitanje da li postoje uslovi za kompletno tržišno rješenje u privrednom sistemu zemlje. Među ključnim (najsloženijim) problemima privrednog sistema, prema jugoslovenskim ekonomistima (npr. Nebojši Saviću, 1989) bili su pitanje ciljne funkcije dohotka i oblika svojine. Problem je bio i neopravdano zapostavljanje razvojne politike u uslovima „prenaglašavanja privrednog sistema“⁴⁸.

Prema Vladimiru Gligorovu, privrednu i političku istoriju zemlje determinisale su „brojne pogrešne ustavne odluke“, koje su se povremeno nastojale korigovati sprovođenjem (neodrživih) reformi. Smatrao je da „određenim ustavnim rešenjima i izbornim sistemom s početka šezdesetih godina kao da se bilo krenulo“ u reformu – političko (demokratizacija) i privredno (privatizacija) prilagođavanje. Kao posljedica Ustava iz 1974, model dogovorne ekonomije, prema Stojanu Stamenkoviću, nadvladao je tržišne mehanizme, dok je formalno samoupravljanje postalo prioritetno u odnosu na poslovnu efikasnost. Tzv. iluzija uspjeha, koja se zasnivala na međunarodnoj uspješnosti velikih privrednih preduzeća i visokom životnom standardu u odnosu na istočnoevropske zemlje, imala je realnost u posljedicama jugoslovenskih političko-ekonomskih protivrječnosti iz prethodne dvije decenije i međunarodnih ekonomskih šokova i recesije.

Nametanje međuetničkih tenzija u posljednjoj deceniji funkcionisanja države bilo je u funkciji produkovanja neravnoteže interesa između republika i pokrajina, derogiranja već riješenog nacionalnog pitanja u jugoslovenskom okviru, reakcionarnih pritisaka od republika ka društvu u cjelini, dekadentnih ideologija, a u novim državnim tvorevinama i „ekonomije pljačke“, namjerno izazvane inflacije, društvenog raslojavanja i „autoritarnog partijskog pluralizma s partijom hegemonom“⁴⁹. Srbija je otpočela sa izmjenom

⁴⁷ U novembru 1988. donose se ustavne promjene (39 promjena), posebno u domenu proklamovanja jedinstva jugoslovenskog tržišta i izjednačavanja privatne i društvene imovine.

⁴⁸ U pitanju su izlaganja sa savjetovanja na Brionima održanom u maju 1989. Pored pomenutih, i drugi eminentni jugoslovenski ekonomisti dali su svojim ekspozicijama doprinos na teme: strategija i koncepcija razvoja, ekonomska politika i privredni sistem u reformi i sektorska i ostala pitanja reformi (Branko Horvat, Ljubomir Madžar, Jože Mencinger, Dragutin Marsenić, Tomislav Bandin i drugi).

⁴⁹ Prema Radošu Radivojeviću, 1994, str. 257: „Birokratija se sa neverovatnom lakoćom i brzinom odrekla komunističke ideologije onog trenutka kada je izvor legitimiteta svoje vlasti otkrila u vrednosno potpuno suprotnoj nacionalističkoj ideologiji, kao što će se uskoro odreći i nacionalističke ideologije i početi da zastupa liberalnu ideologiju. Ali, zato je potrebno da se dovrši proces pretvaranja državne svojine u privatnu svojinu sadašnje birokratije. To će ujedno biti i kraj vladajućeg položaja sadašnje birokratije i njeno pretvaranje u kapi-

ustavnih rješenja pobjedom, u sukobu unutar političke nomenklature, frakcije komunista koji su se zalagali za raskid sa Ustavom iz 1974. Uslijedila je smjena rukovodstava pokrajina, sužavanje ovlašćenja i prava pokrajina 1989. usvajanjem amandmana na Ustav Srbije i, konačno, donošenje novog (autoritarnog i konfuznog) Ustava Srbije u septembru 1990⁵⁰.

Guzina (2000) je mišljenja da ustavna i politička pozadina dezintegracije Jugoslavije sugerise da je „etnonacionalizam bio ugrađen u jugoslovenski ustavni sistem od početka”⁵¹. Jugoslavija je, prema Ivici Mladenoviću (2018), u periodu 1945–1965. doživjela jedan od najbržih socijalnih progresu u svijetu, podržan ugledom zemlje širom svijeta. Uprkos problemima i unutrašnjim protivječnostima, progres je bio zasnovan na dobrim ekonomskim indikatorima razvoja, urbanizaciji, obrazovanju, pravima radnika, emancipaciji žena itd. Komunistička strategija i parola bratstvo i jedinstvo bila je „originalno lokalno adaptirana balkanska verzija prosvetiteljskih i modernističkih ideala iz perioda Francuske revolucije”⁵², sa „impozantnim rezultatima“ u nejakom i atomizovanom društvu. Sociološka istraživanja sprovedena krajem 80-ih pokazivala su visok nivo „međuetničke tolerancije i međusobnog prihvatanja“ među građanima Jugoslavije, u državi bez ozbiljnijih konfliktnih procesa sa elementima destrukcije (makar do početka 90-ih).

Tabela 3: Pojedinačna percepcija uzroka raspada SFRJ

Autor	Mišljenje
Akademik Dušan Bilandžić, pravnik i istoričar	„A mi ovdje o tome diskutiramo usred jedne vrlo izrazite krize i u svijetlu takve krize presuđujemo o Ustavu iz 1974. godine i to bez historiografskog aspekta stvari, bez kojeg se one ne mogu razumjeti.“
Milivoj Bešlin, istoričar	„Ustav je trebalo ne samo da čuva Jugoslaviju, već da podstakne članice da se dogovaraju, pa je zato uvedeno i pravo veta (blokada) na donošenje odluka... Priča da je Ustav iz 1974. doneo nešto posebno ili da je razorio Jugoslaviju apsolutno ne stoji.“

talističku klasu, koja će onda stvoriti birokratski aparat koji će biti pod kontrolom njenih interesa.“

⁵⁰ Prema Ljubodragu Dimiću (2020), donošenje Ustava Srbije značilo je „otvoreno nepriznavanje supremacije Ustava SFRJ“. Srbija je praktično izašla iz federacije. Takođe, u uslovima „potpune pravne i državne konfuzije“, Srbija je postala „država potpunog ustavnog haosa i samovolje“. Slično, prema Srđi Popoviću, Srbija je izvršila jednostrani upad u ustavni sistem zajedničke države, što znači otcjepljenje Srbije od Jugoslavije.

⁵¹ Pogledati: Guzina, 2000, str. 30.

⁵² Vidjeti: Mladenović, 2018, str. 1-2.

Olga Popović Obradović, istoričarka prava	„Ustav je bio temelj države i nije je mogao razoriti, već je rušenje Ustava razorilo državu.“
Goran Marković, profesor ustavnog prava	„Ustav je samo bio „tačka na i“, onaj posljednji korak, koji je politički pripreman skoro deceniju. U tom smislu, Ustav ne može biti „krivac“ za nefunkcionisanje i slom Jugoslavije. Ustavna rešenja tome jesu doprinijela, ali čak i onakav ustav mogao je biti normalno primjenjivan da nije bilo političke i ekonomske krize.“
Srđan Milošević, istoričar i pravnik	„Skloniji sam uverenju da je Ustav iz 1974. pre svega izrazio optimističan (ne i utopistički) pogled na perspektivu samoupravljanja, da je značajno precenio domete njegovog dotadašnjeg razvoja, da je u poređenju sa prethodnim ustavima sadržao više projekcija budućnosti, kao i da je u njegovoj osnovi stajao snažan ideološki i antropološki optimizam, pre nego bilo šta drugo.“
Raif Dizdarević, političar i ministar	„Mislim da uzroke raspada, odnosno pitanja na kojima je stvarano nacionalističko raspoloženje, treba najprije tražiti u kašnjenju sa privrednom reformom.“
Josip Broz, državnik i počasni doktor nauka	„Ako ne zaustavimo privrednu nizbrdicu, to će nam doći glave.“
Džefri Saks, profesor ekonomije	„Posljednjih mjeseci se činilo da je opstanak same nacije u pitanju, jer su se tendencije ka podjeli uvećale pod teretom ekonomskog kolapsa. Činilo se da su evropske sile bile potpuno nezainteresovane da podrže Jugoslaviju u tom kasnom periodu. Mnogi u Evropi su očigledno više željeli da vide kraj zemlje i njeno razdvajanje na države nasljednice“.
Stiv Henke, profesor ekonomije	„Da njegove ekonomske reformske ideje (Anta Markovća) nisu sabotirali Milošević i mnogi drugi, Jugoslavija bi i dalje bila netaknuta.“
Miodrag Zec i Ognjen Radonjić, ekonomisti	„Krah jugoslovenske federacije devedesetih godina posledica je složenog spleta spoljnih (geostrateških) i unutrašnjih nagomilanih disproporcija koje su kulminirale političkim sukobima.“

Izvori: Prilagođeno (citirano) prema raznim izvorima

Srbija se prva proglasila samostalnom i suverenom Ustavom od 28. septembra 1990. Skupština Republike Slovenije proglasila je 2. jula 1990. „Deklaraciju o suverenosti države Republike Slovenije“, kojom je ustanovljeno da na teritoriji Slovenije važe propisi koji nisu u suprotnosti sa Ustavom i zakonima Republike Slovenije. Hrvatska je 4. oktobra 1990. usvojila „Deklaraciju o opštim načelima i postupku za zaključivanje novog dogovora jugoslovenskih republika i pokrajina“ i poslala je na razmatranje i usvajanje Skupštini SFRJ; 23. decembra 1990. Sabor Hrvatske donio je Ustav republike Hrvatske kojim se ona proglašava samostalnom i suverenom državom. Sabor Republike Makedonije je 25. januara 1991. usvojilo „Deklaraciju o suverenosti Makedonije“ sa prioritetom republičkih propisa i moguću primjenu saveznih samo ako nisu u suprotnosti sa makedonskim. Nakon referenduma o nezavisnosti, Evropska zajednica je Bosnu i Hercegovinu u aprilu 1992. priznala kao samostalnu državu. Crna Gora je krajem 1992. donijela novi republički Ustav. Prema Raifu Dizdareviću, „svi smo izgubili raspadom Jugoslavije“.

Analiza performansi u ekonomskom sistemu i politici

Konstantno i relativno visoko opadanje unutrašnje vrijednosti (kupovne moći) i spoljašnje vrijednosti (intervalutarne: povećanje deviznog kursa) dinara ostvarivalo se u uslovima odsustva fundamentalnih karakteristika konvertibilne valute. Stoga, ekonomskom politikom nije obezbijeden stabilan i konvertibilan dinar, pa devizni kurs nije mogao dugoročno da ima funkciju podsticanja izvoza i priliva deviza. Iako nedovoljna, politika realnog deviznog kursa bila je neophodna za strukturno prilagođavanje domaće privrede u sferi međunarodnih ekonomskih odnosa. Problemi u (ne)efikasnosti uticaja monetarnog faktora proističu iz direktne podjele novostvorene vrijednosti privrede, odlučujućih uticaja političkih i ekonomskih faktora na inflaciju, obimnijih zaduživanja od kraja 70-ih, centralizovanog (naizgled) monetarnog regulisanja i decentralizovanog budžetskog sistema – manjeg uticaja na fiskalnu politiku. Viši deficiti javnog sektora, tj. realni kvazi-budžetski deficit, bili su važan izvor monetarne ekspanzije i inflacije.

Politika devalvacije dinara i spoljnog zaduživanja

Centralno-administrativni oblik planiranja i upravljanja privredom „preliva“ se i na ekonomske odnose sa inostranstvom. U tom periodu, zvaničan kurs dinara ostao je nepromijenjen. Jugoslavija iz političkih razloga nije koristila mogućnost koju je dopuštao MMF, koja se odnosi na jednokratnu depresijaciju deviznog kursa u uslovima „fundamentalne neravnote-

že“ platnog bilansa, čime bi se postepeno prilagođavale spoljne i unutrašnje vrijednosti dinara. Očigledno je da je prvi paritet dinara (12. april 1945), kao odnos čistog zlata za 1 dinar, bio nerealan, što je „korigovano“ prvom devalvacijom (smanjenje vrijednosti dinara šest puta). Zvanično utvrđeni paritet dinara uglavnom je predstavljao obračunsku kategoriju između centralne banke i privrednih subjekata (uvoznika i izvoznika).

S obzirom na to da obuhvat nominalnih devalvacija nije dovoljan za sagledavanje važnijih odnosa, neophodno je bilo sagledati pojavu realne devalvacije dinara. Preciznije, da li je depresijacija dinara bila više od relativne inflacije, kao razlike domaće i inostranih stopa inflacije. Posmatranje odnosa realne i nominalne devalvacije može da ukaže na evoluciju deviznog kursa dinara zasnovanoj na primjetnom (stalnom) uzlaznom i silaznom trendu realnog deviznog kursa dinara u odnosu na američki dolar. Jugoslovenski ekonomisti (npr. Pertot, 1971. ili Đelić, 1993) posmatrali su dinar kao primjer „gotovo ekstremne valutne evolucije“. Primarni uzrok ovog trenda je rast dolara (egzogen i nezavisan) na svjetskim deviznim tržištima u odnosu na ostale konvertibilne valute.

U uslovima fiksnih deviznih kurseva i neelastičnosti cijena, devalvacijama dinara nisu eliminisane platnobilansne, strukturne i razvojne neravnoteže, ali su produkovane kratkoročna i dugoročna inflacija. Nestabilnost deviznog kursa i nominalne devalvacije / depresijacije deviznog kursa dinara u periodu 1950–1990. dovodile su, uopšteno, do depresijacije realnog deviznog kursa dinara. Realni devizni kursa dinara je apresirao (zona precijenjenosti) u periodima 1965–1979. i 1982–1988. Konstantno više stope inflacije u Jugoslaviji, u poređenju sa stopama inflacije najvažnijih spoljnotrgovinskih partnera, uzrokovala su politiku smanjivanja spoljne vrijednosti dinara. Potrebno je konstatovati da je realna devalvacija dinara u odnosu na američki dolar slijedila tokove na međunarodnom planu, pa postoji mogućnost preuveličavanja devalvacije dinara.

Devalvacije dinara do 1973. nisu imale za cilj uravnoteženje platnog bilansa, već uticaj na postojeći odnos domaćih i inostranih cijena. Devalvacijama nisu stvarani uslovi za poboljšanje trgovinskog, tj. platnog bilansa, a u suštini dolazilo je do pogoršavanja bilansa. Već nakon prve devalvacije 1952, koja nije sprovedena u dovoljnom stepenu (u odnosu na potreban), došlo je do povećanja deficita platnog bilansa Jugoslavije 1953. De facto devalvacijom 1964. (ne i de jure) sprovedena je nova korekcija jedinstvenog obračunskog kursa dinara za dolar u odnosu na raniji obračunski kurs za 60%⁵³. Prva devalvacija nije bila realna i njome je de facto uveden sistem višestrukih deviznih kurseva. S obzirom na inflaciju, očigledno je da je dinar trebalo znatnije devalvirati (dodatnih 50%).

⁵³ Detaljnije: Đelić, 1993, V-4.

Drugom devalvacijom iz 1965. (relativno visokom), koja nije bila realna, trebalo je da se podstakne

privredna reforma i stabilizacija privrednih kretanja. Mehanizam izvoznih podsticaja podrazumijevao je institucionalne intervencije za svrhu povećanja izvoza⁵⁴. Uveden je sistem jedinstvenog deviznog kursa u kontekstu značajnijeg izvoznog podsticaja. Ipak, ostvaren je kontinuitet depresijacije dinara, uz porast platnobilansnog deficita. Monetarna prilagođavanja, prema Pertotu, nisu proizvela efekat devalvacije⁵⁵. Naime, uvoz kapitalne opreme radi ubrzanja privrednog razvoja, rast inostranog zaduživanja, pogoršanje odnosa razmjene, značajniji vojni izdaci i drugo, dovodili su do deficita trgovinskog / platnog bilansa Jugoslavije.

Raspad svjetskog monetarnog sistema (Bretnvudskog) i, kao dio tog procesa, potpisivanje Smitsonijanskog sporazuma krajem 1971. i devalvacija američkog dolara 1973, koincidiraju devalvacijama dinara 1971. i 1973. U susret ovim procesima, paritet dinara u odnosu na dolar nije bio realan, pa je umjesto revalvacije dinara uslijedila njegova devalvacija, uz diferenciranu korekciju kursa dinara po valutama, koje su revalvirale ili devalvirale. Budući da je kurs dinara u ovom periodu bio približan realnom nivou, kao i da je konkurentna izvozna pozicija poboljšana, i to u uslovima poboljšane svjetske konjunktore, unaprijeđena je spoljnotrgovinska pozicija zemlje. Sledeća devalvacija izvršena je u uslovima fluktuirajućeg deviznog kursa, kada je dinar devalviran u odnosu na zlato za 10%, kao uostalom i američki dolar, pa je paritet nepromijenjen prema dolaru⁵⁶.

Tabela 4: Zvanične devalvacije dinara

Datum	Utvrđena fiksna vrijednost dinara (za 1USD)	Nominalni iznos devalvacije (%)	Efekti devalvacije
1. 6. 1952.	300	500	Dinar više nije precijenjen, izostao rast izvoza, rast deficita platnog bilansa
25. 7. 1965.	1290	68,7	Izvozna konkurentnost, smanjivanje deficita trgovinskog i platnog bilansa, brži rast stope inflacije u poređenju sa partnerima

⁵⁴ Vidjeti: Martinović, 1979, str. 128.

⁵⁵ Pogledati: Pertot, 1971, str. 285.

⁵⁶ O režimu fluktuirajućeg dinara vidjeti detaljnije: Pertot, 1986, str. 389–399.

24. 1. 1971.	15	20	Izostali željeni rezultati
22. 12. 1971.	17	13,33	Dinar približan realnom kursu, poboljšana konkurentna pozicija izvoza, potom deficit u spoljnoj trgovini (72. i 73)
15. 2. 1973.	17	-	Nema izvoznih efekata, umjereno fluktuirajući kursevi dinara na domaćem deviznom tržištu
6. 6. 1980.	27,3	30	Približno realni devizni kurs dinara
21. 10. 1982.	63,41	20	Početak visokih korekcija dviznog kursa postepenim, ubrzanim i kontinuiranim klizanjem dinara (do kraja 1989)
17. 11. 1987.	1297,84	23,9	Suficiti u tekućem računu i platnom bilansu, znatno manji deficit u trgovinskom bilansu, ubrzanje stopa rasta nadnica i cijena
27. 5. 1989.	1922,75	23.9	Negiranje svrhe reprogramiranja spoljnog duga: oslobađanje privrede pritiska otplate spoljnih dugova
2. 12. 1990.	12,446	27,44	Ekonomska kriza, akumulirani rast cijena, posljedična velika apresijacija kursa dinara, kontinuirano pogoršanje trgovinskog bilansa
20. 4. 1991.	22,25	44,44	„Priznanje“ relativno brzog klizanja crnog kursa, ubrzanje inflacije u 1992. kao opšti politekonomski efekat

Izvor: Autor prema raznim izvorima

Radi praćenja relevantnih promjena u međunarodnim odnosima na inostranim deviznim tržištima, 1973. počinje funkcionisanje domaćeg deviznog tržišta na kojem se formiraju fluktuirajući devizni kursevi dinara. Devizni kurs dinara je od 1973. do 1979. bio stabilan, pa nije bilo jednokratnih devalvacija. Krajem 70-ih dinar je zadržao samo 20% vrijednosti iz 1950. Jasno je bilo odsustvo dugoročne orijentacije u politici deviznog kursa dinara⁵⁷, ali tokom 70-ih devizni kurs dinara u odnosu na dolar nije bitnije mijenjan. Višegodišnje opadanje učešća Jugoslavije u međunarodnoj trgovinskoj raz-

⁵⁷ Vidjeti: Đelić, 1993, V-7.

mjeni posljedica je i neefikasne politike deviznog kursa dinara⁵⁸. Apresijacija dolara krajem 70-ih uticala je da se „bazni“ kurs dinara od 1981. utvrđuje prema „korpi“ konvertibilnih valuta⁵⁹.

U uslovima kontrolisanog plivanja dinara i povećane nestabilnosti privrede, prisutna je i značajnija depresijacija dinara prema dolaru. U periodu 1945–1973, devizni kurs dinara u odnosu na dolar povećan je za 34 puta (3400 procenata). To znači da je intervalutarna vrijednost dolara u odnosu na dinar povećana za 97,05%, a devizni kurs dinara u odnosu na prvobitno utvrđeni paritet opao na samo 2,95%⁶⁰. Eksterna prilagođavanja zasnivala su se na „jačim kočenjima uvoza“ i velikim devalvacijama, uz najvišu stopu depresijacije 1988. (76,12%). Zvanična ekonomska politika imala je fundament u teoriji pariteta kupovnih snaga, uz odsustvo intervencije NBJ na deviznom tržištu, ali uz tzv. „šticovanje“. Uzrok cjenovne konkurentnosti privrede na konvertibilnom tržištu jeste konstantna precijenjenost dinara u odnosu na dolar, u uslovima beznačajnog prilagođavanja kursa dinara, odnosno veće stope inflacije u Jugoslaviji.

Cjenovna konkurentnost izvoza Jugoslavije nije obezbjeđivana u 70-im jer devizni kurs dinara prema dolaru nije prilagođavan rastu relativne inflacije. Porast izvoznih i drugih cijena neutralisao je u kratkom roku efekte devalvacije / depresijacije. Veća prilagođavanja deviznog kursa, u jednom dijelu 80-ih imala su pozitivan efekat na jugoslovenski izvoz, ali i negativan efekat veće stope inflacije. Takođe, negativne kursne razlike bile su posljedica ubrzanog klizanja kursa dinara i povećanog spoljnog duga. Tokom ove dvije decenije, politika kursa dinara nije bila adekvatna u pogledu konkurentnosti i podsticanja izvoza, odnosno priliva deviza. Nije pružena sigurnost da će se izvozom ostvariti približan nivo dohotka kao u slučaju prodaje robe na domaćem tržištu (manja je dinarska protivvrijednost). Time je izvoz bio destimulisan⁶¹.

⁵⁸ Ustav iz 1974. i prateći, sistemski zakoni (npr. Zakon o udruženom radu), uticali su krajem 70-ih na spoljnoekonomski sistem (spoljnotrgovinski i devizni) u kojem je došlo do značajnih promjena. Usvojeni su 1977. i Zakon o prometu robe i usluga sa inostranstvom, Zakon o obavljanju privrednih delatnosti u inostranstvu i Zakon o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima sa inostranstvom. Uvođenje deviznih i platnobilansnih projekcija republika i pokrajina imalo je negativan efekat na privredni sistem i ekonomsku politiku Jugoslavije. Vidi detaljnije: Bukvić, 2016, str. 12–13, 17.

⁵⁹ U privrednom sistemu ispoljile su se negativne posledice projekcija platnobilansne i deviznobilansne pozicije republika i pokrajina kada su u pitanju jedinstvo jugoslovenskog tržišta, tokovi reprodukcije, uspostavljena društvena podjela rada. Neophodno je bilo usvajanje zakonskih promjena.

⁶⁰ Izračunato prema podacima: Ribnikar, 1983, str. 22. Analiza je obuhvatila zvanični kurs, stopu devalvacije i intervalutarnu vrijednost u odnosu na prvobitni i prethodni kurs.

⁶¹ U periodu 1973–1982. stopa rasta društvenog proizvoda prosječno je iznosila 5,9%, dok je učešće sektora industrije u DP bilo 45%. Spoljnotrgovinski deficit je rastao u drugoj polovi-

Podstaknut je problem „socijalizacije gubitaka“, što je povećavalo devizni kurs dinara i cijene na domaćem tržištu, izvozna privreda je bila visoko uvozno zavisna, a stagnacija je svakako podrazumijevala smanjenje (prekid) proizvodnje. Problem „kulta izvoza“ (izvoza po svaku cijenu, neracionalnog) imao je kao konsekvencu formiranje cijena ispod prosječnih na svjetskom nivou, a uticajem na devizni kurs rast cijena i troškova (inflaciju). Iz ekonomskih i političkih razloga, kasnilo se sa mjerama politike kursa. Drastično je smanjena privredna aktivnost, povećani su troškovi servisiranja spoljnog duga, deficiti javnog sektora su porasli, sprovedena je monetarna ekspanzija, uz inflaciju kao posledicu. Dodajmo da je 70-ih Jugoslavija zaključila stand by aranžmane sa MMF-om, koji su donosili i obavezu primjene restriktivnih i visokouslovljenih kvartalnih kriterijuma izvršenja, što je doprinijelo stagnaciji jugoslovenske privrede.

Privreda je postala opterećena servisiranjem spoljnog duga⁶². Jugoslavija je bila jedan od umjerenih, a prije toga velikih, dužnika iz grupe srednje razvijenih zemalja u razvoju. Dugoročno zaduživanje je posebno eskaliralo između 1975. i 1980, uz rast sa oko 6 na više od 15 milijardi dolara⁶³. Jugoslavija je 1986. i 1987. otplatila 2,2 milijarde dolara glavnice duga, a u tim godinama je 10% BDP-a odlazilo na otplatu glavnice i kamate⁶⁴. Prema NBJ, dugovi Jugoslavije na kraju 1987. iznosili su 21,3 milijardi dolara (konvertibilni dug je bio 20 milijardi dolara). Problem nije bio toliko apsolutni dug zemlje, koliko visok koeficijent zaduženosti zemlje od preko 45% (preko 25% je, prema MMF-u, bio alarmantan). Neto spoljni dug (glavnica bez kamate) sredinom 1990. iznosio je 15 milijardi dolara, a koeficijent zaduženosti smanjen je 1991. na 15%⁶⁵.

ni 70-ih, i to od 4 milijarde dolara 1977. do 7,2 milijarde dolara 1979. Padala je i pokrivenost uvoza izvozom, počev od 66,2% 1976. do 48,5% 1979. U periodu 1979-1984. životni standard snižen je 34%, a penzije 40%.

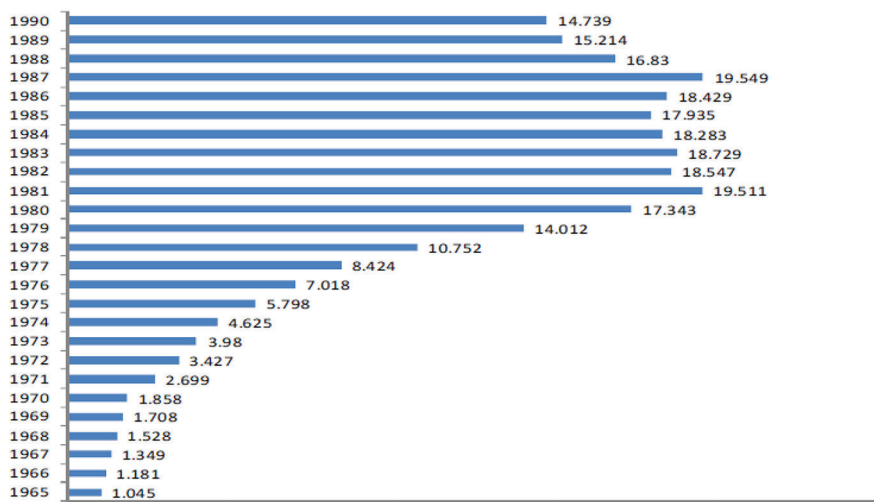
⁶² Podaci ukazuju da se u kontekstu odnosa devalvacije dinara i pokrivenosti uvoza izvozom odvijaju sledeći trendovi: poboljšanja u godini devalvacije (1965. i osamdesetih); značajnija pogoršanja 1971, 1973. i 1990; najniža pokrivenost realnog uvoza realnim izvozom 1971; najveće nominalno i realno povećanje uvoza izvozom, kao i najveća razmjena sa konvertibilnim područjem 1980; najveće prosječne godišnje stope rasta konvertibilnog izvoza 60-ih i 70-ih; rast prosječnog godišnjeg rasta konvertibilnog izvoza, ali i pad konvertibilnog uvoza 80-ih. Porast pokrivenosti uvoza izvozom uglavnom je bio rezultat administrativnih zabrana uvoza, a mnogo manje depresijacije dinara.

⁶³ Kriza zaduženosti 1974–1985. prouzrokovana je kombinacijom unutrašnjih i eksternih faktora, poput: visokih zahtjeva za investiranjem, izigravanja društvenog plana, enormnog zaduživanja republika i pokrajina, energetske (naftne) krize i međunarodnih monetarnih odnosa.

⁶⁴ Detaljnije: Jovović, 1991, str. 162.

⁶⁵ U periodu 1983–1990. Jugoslavija je inostranim povjeriocima platila u gotovom više od 30 milijardi dolara, ali se smanjenje dugova nepovoljno odrazilo na razvoj. Jugoslavija je međunarodnim finansijskim institucijama dugovala oko 3 milijarde dolara, komercijalnim

Grafik 1: Neto eksterno zaduženje Jugoslavije

Izvor: Zec i Radonjić, 2012, str. 715, prema Statističkom godišnjaku Jugoslavije

Jugoslavija je povremeno koristila sredstva MMF-a: za finansiranje deficita platnog bilansa; kao finansijsku podršku akcijama koje su sprovedene tokom značajnih promjena u privredi i politici. U 80-im MMF je odobrio Jugoslaviji tri stand by aranžmana. Prvi, početkom 1981. u iznosu 1,66 milijardi Posebnih prava vučenja (SPV), uz povoljne kamate i fleksibilne uslove, kao najveći kredit te vrste koji je MMF odobrio nekoj zemlji u razvoju. Drugi, 1984, kao podršku ekonomskom i finansijskom programu stabilizacije, skroman po iznosu, ali značajan zbog pristupa finansijskoj podršci (3 milijarde dolara) vlada šesnaest država i oko šest stotina komercijalnih banaka⁶⁶. Pritom, MMF je zahtijevao oštre mjere ekonomske politike. Naredni jednogodišnji stand by aranžman odobren je 1985. kao podrška programu stabilizacije, uz liberalnije uslove i manje kriterijuma izvršenja.

Mišljenje Međunarodnog monetarnog fonda je, nakon svega, bilo da

bankama (Londonskom klubu) 4,4 i vladama razvijenih zapadnih zemalja (članicama Pariskog kluba) oko 6,5 milijardi dolara. Prema kriterijumima MMF-a i Svjetske banke spadala je u visoko zadužene zemlje sa nižim srednjim dohotkom per capita. Krajem 80-ih i početkom 90-ih došlo je do stabilizacije kursa dinara i aktiviranja stranih ulaganja. To je značilo da strani dug ne predstavlja problem. Stepen spoljne zaduženosti država nastalih iz Jugoslavije povećan je enormno.

⁶⁶ Vidjeti: Jovović, 1991, str. 154.

dotadašnji naponi Jugoslavije na planu prilagođavanja nisu zadovoljavajući i da bi trebalo preduzeti dodatne mjere kako bi se smanjile inflacija i agregatna tražnja (pretjerana potrošnja), primjenom čvršćeg stabilizacionog programa i restriktivne monetarne politike. Jugoslavija se zalagala za postepenu primjenu korektivnih mjera (postupna terapija), a MMF za jednogodišnju vremensku dimenziju stand by aranžmana (šok terapija). Kvalitativne razlike nisu bile, a jugoslovenski Dugoročni program ekonomske stabilizacije je vjerovatno bio i radikalniji od mjera Fonda. Izostali su pozitivni efekti kratkoročnih mjera Fonda, ali su ostale izvjesne ekonomske i socijalne posledice.

Privredni disbalansi kao faktor destabilizacije politekonoskog sistema

Jugoslovenski ekonomisti (npr. Ćirović ili Korošić) naglašavali su fundamentalne komponente neefikasnosti jugoslovenske privrede, poput ekonomske nejednakosti, i u tom kontekstu ili posebno akumulacije i disproporcija u privredi. Očito je da jugoslovenska privreda nije ostvarivala zadovoljavajuće ekonomske rezultate, poput realnih zarada (ličnih dohodaka), inflatorne tendencije, nestašice proizvoda. Korošić (1983) je pošao od pretpostavke da su ekonomske teškoće i neefikasno funkcionisanje jugoslovenske privrede posljedica postojanja i širenja „nefunkcionalnih nejednakosti unutar privrede”. Pritom, ekonomske nejednakosti su jedan od oblika društvenih nejednakosti⁶⁷, a primat u analizi dobijaju one koje su najviše zastupljene u proizvodnji: nejednakosti u primarnoj raspodjeli, nejednaka sekundarna raspodjela dohotka, nejednak odnos samoupravljača prema akumulaciji, nejednako samofinansiranje OUR-a, nejednako investiranje, rente i rentijerstvo, nepovoljna atraktivnost izvoza i slično.

U skladu sa pomenutom analizom, najvažniji izvori nejednakosti u ekonomskom položaju, rezultatima rada i poslovanja u jugoslovenskoj privredi su: prvo, nejednaka proizvodnost tekućeg rada, uspješnost upravljanja i privređivanja, neprilagođenost proizvodnje uslovima tržišta i potrebama društva; drugo, prelijevanje dohotka mjerama ekonomske politike; treće, prisutnost robne privrede (proizvodnje) koja favorizuje uspješnije proizvođače, podstiče (stimuliše) unapređenje proizvodnje. Posljedice su: prvo, pasivizacija i stagnacija društva i drugo, pobuna i konfuzija, odnosno nedjelotvornost sistema. Nejednakost razvoja dovodi do strukturnih neusklađenosti, koje iza-

⁶⁷ Korošić je ekonomske nejednakosti definisao kao veće, sistematske i strukturirane distorzije koje nastaju u raspolaganju izvorima materijalnog bogatstva, u raspolaganju dohotka u odnosu na količinu i intenzitet upotrijebljenih faktora proizvodnje, u korišćenju viška rada. Ekonomska nejednakost je nefunkcionalna pojava.

zivaju inflatorni rast cijena⁶⁸. Nejednakosti u privredi mogu se posmatrati na nivou privrednih grupacija, odnosno istorodnih proizvođača u uslovima konkurencije i raspodjele dohotka, i republika i pokrajina, polazeći od stepena ekonomskog razvoja i ulaganja („društvenog kapitala“).

Tokom cijelog perioda funkcionisanja Jugoslavije, postojala su koncepcijska i ideološka neslaganja oko sistema akumulacije⁶⁹. Koncept zasnovan na fondu Federacije (OIF), kao izabrani model akumulacije, omogućio je da u periodu 1953–1964. privreda ostvaruje vrlo dobre performanse privrednog rasta, i to usled „premeštanja efekata iz poljoprivrede u industriju“, pretjeranog iskorišćavanja prirodnih resursa i stranih sredstava⁷⁰. Pokazatelji su ukazivali na slabljenje potencijala privrede Jugoslavije sve do 1976. (naročito poslije 1974). Od 1976. OUR-i su u raspodjeli dohotka preferirali akumulaciju koja se 1980. poboljšala (tri pokazatelja), ali je bila na niskom nivou. Jugoslovenska privreda nije bila sposobna da generiše akumulaciju kojom bi se finansirao održivi privredni rast i razvoj. Akumulacija nije bila ravnomjerno raspoređena po granama zbog nejednakosti u primarnoj raspodjeli⁷¹.

U Jugoslaviji su bila velika izdvajanja za investicionu potrošnju, ali ih je karakterisala neefikasnost. Stopa rasta investicija u kontinuitetu je bila na nivou ili iznad stope rasta društvenog proizvoda (grafik 2). Stagnacija privrede dovodi se u vezu sa negativnom stopom investicionog rasta. Kao pokazatelji neefikasnosti tržišta faktora proizvodnje koriste se kapitalni koeficijent (lijeva ordinata) i koeficijent živog rada (desna ordinata na grafiku 3). Pokazatelj rasta neproduktivnosti fiksnog kapitala je upravo rast kapitalnog koeficijenta. Nakon perioda supstitucije rada kapitalom (do 1979), nastupila je stagflacija, a razlog je smanjenje rasta produktivnosti i izrazitiji rast kapitalnog koeficijenta. Na opadajuću vrijednost novih investicija ukazuje konstantni rast marginalnog kapitalnog koeficijenta, čija ekstremna vrijednost u periodu 1981–1984. potvrđuje slom privrede. Promjene marginalnog koeficijenta efikasnosti takođe pokazuju odnos rasta investicija i rasta društvenog proizvoda, potvrđujući ekstenzivnost privrednog rasta (grafik 4). Na dugoročnu neefikasnost privrede ukazuje i stopa produktivnosti rada, koja je u periodu

⁶⁸ Pogledati: Korošić, 1983, str. 11–14. Nametalo se ujednačavanje kao cilj, polazeći pritom od činjenice da u jugoslovenskoj privredi nisu bili ispunjeni preduslovi društvene pravde, ali da postoje problemi i u samoupravljanju (slobodama) i solidarnosti. Prihvaćen je stav da je nemoguće ukinuti društvene i ekonomske nejednakosti. Korošić je ponudio pregled sredstava ujednačavanja. Vidjeti: Korošić, 1983, str. 184–192.

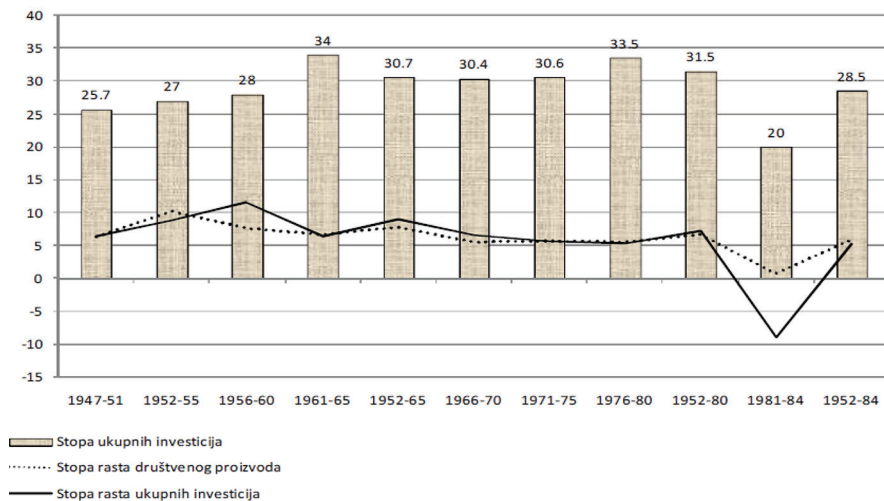
⁶⁹ Akumulacija je ključno pitanje razvoja privrede, a prevashodno je značajna realna akumulacija. Sistem akumulacije – raspodjele društvenog proizvoda – fundamentalno determiniše karakter odnosa u društvu („Onaj ko vlada akumulacijom vlada cjelokupnim društvom.“).

⁷⁰ Detaljnije: Zec i Radonjić, 2012, str. 703–704.

⁷¹ Vidjeti detaljnije: Korošić, 1983, str. 64–68, 73–93.

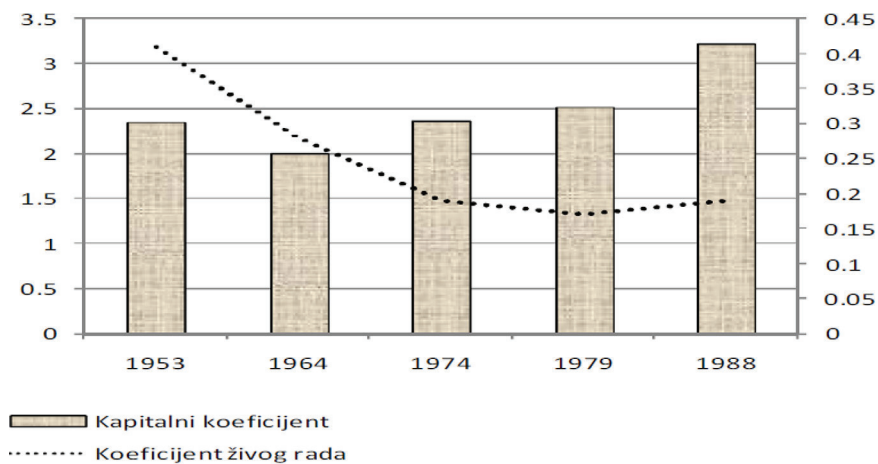
1953–1989. prosječno iznosila 1%, a bila je ispod prosječne stope nacionalnog dohotka (4,6%) i ND pc. ND je rastao najviše zbog rasta zaposlenosti, a mnogo manje zbog rasta produktivnosti (grafik 5).

Grafik 2: Rast ukupnih investicija i društvenog proizvoda

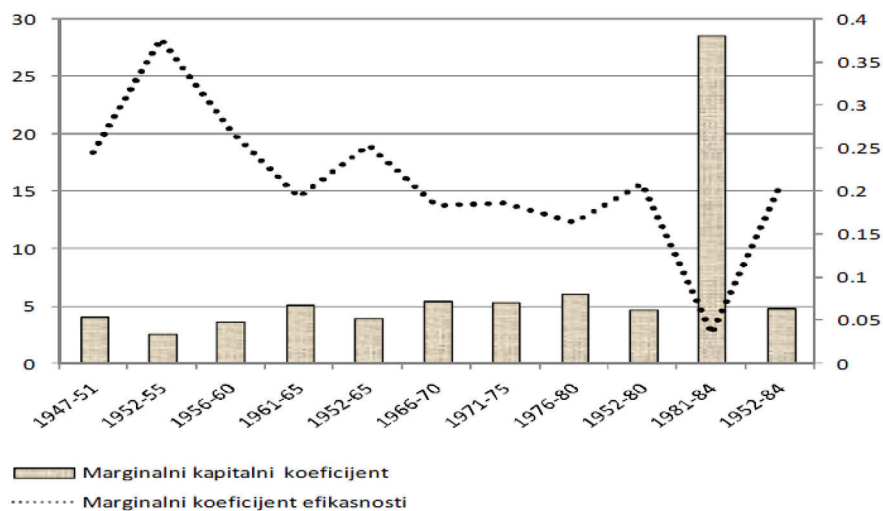
Izvor: Prilagođeno prema Marsenić, 1995, str. 126

Grafik 3: Koeficijent živog rada i kapitalni koeficijent

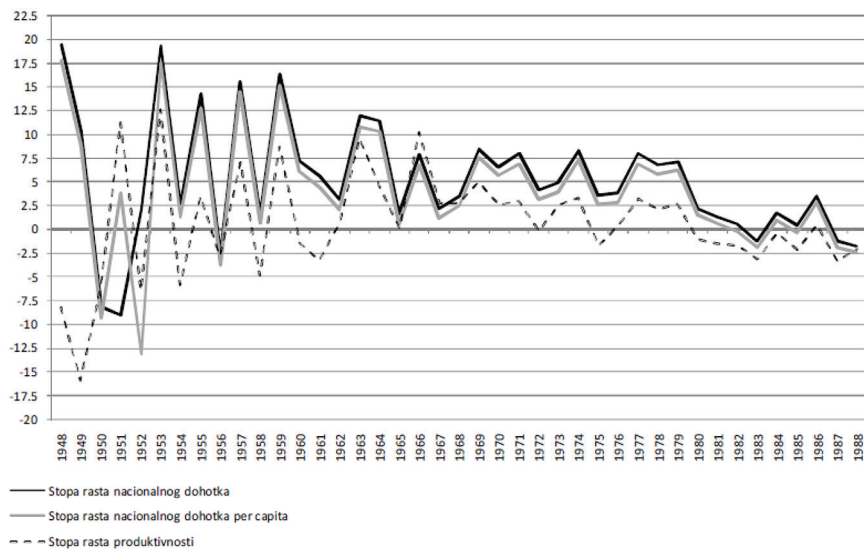
Izvor: Prilagođeno prema: Žižmond, 1992, str. 106 (Statistički godišnjak)

Grafik 4: Marginalni kapitalni koeficijent i marginalni koeficijent efikasnosti

Izvor: Prilagođeno prema Zecu i Radonjiću, 2012, str. 712. i prema Marseniću, 1995.

Grafik 5: Nacionalni dohodak i produktivnost

Izvor: Bićanić i Škreb, 1994, Chapter 9

Odustajanjem od privredne reforme u 70-im, monetarna politika postaje vodeći instrument ekonomske politike, u uslovima ograničenih ovlašćenja jugoslovenske vlade u sferi fiskalne politike. Cilj je bio da privreda funkcioniše uz negativnu realnu kamatnu stopu – kamatne stope su bile niže od stope inflacije, u strategiji fiksnog deviznog kursa. Posledično, rast investiranja i potrošnje obezbjeđivan je zaduživanjem u inostranstvu i rastom uvoza, ali je produkovan disbalans u spoljnotrgovinskom bilansu. Prema Vladimiru Gligorovu, sistem u 70-im čiji je cilj bio povećanje efikasnosti privrede dao je pozitivne rezultate („zlatno doba zajedničke zemlje”) u pogledu otplate dugova, monetarnog subvencionisanja privrede, opstanka preduzeća, održivosti budžeta i stabilnosti pokrivene potrošnjom. Promijenjena monetarna politika i rast kamatnih stopa u SAD početkom 80-ih stvorile su problem vraćanja kredita (dug je bio 1/3 BDP-a), refinansiranja uz visoke kamatne stope, korektivne mjere uvoza i izvoza, korekciju dinara. Rast inflacije i nezaposlenosti pratila je stagnacija privrede u 80-im.

Dugoročni program ekonomske stabilizacije (1982, „Krajgerova komisija”) bio je sveobuhvatan pokušaj reformisanja sistema predlaganjem mjera za cjelokupan ekonomski model. U polaznim osnovama dugoročnog programa naglašeno je da je borba za ekonomsku stabilizaciju „borba za jačanje stvarne društvene moći”, uz brojne kritike, poput ekonomske motivacije i položaja preduzeća, nedovoljnog uvažavanja tržišta, mnoštva sporazuma i dogovora, nestabilnosti privrede i rasta nezaposlenosti. Praksa je potvrdila „raskorak između stvarnosti ustavnih normi i Zakona o udruženom radu”. Programom je zagovaran jedinstven i realan devizni kurs za sve ekonomske transakcije sa inostranstvom, ali je potom ipak sprovedena politika realne depresijacije deviznog kursa. Koegzistencijom i kooperacijom privatne i društvene svojine nastojao se ostvariti „pluralizam svojinskih odnosa”, kako bi se društvena svojina transformisala u zajedničku ili privatnu svojinu (potvrđeno Zakonom o društvenom kapitalu 1989).

Tokom 80-ih produkovani su hronični uzroci krize koja je pogodila Jugoslaviju 90-ih, a to su djelovanje privrednog sistema, tip razvoja i svojine koji su proizveli strukturne disproporcije i stagnaciju jugoslovenke privrede tokom 80-ih. Stopa rasta prosječnog godišnjeg društvenog proizvoda u periodu 1979–1989. iznosila je 0,6%. S obzirom na to da je toliki bio i prirodni priraštaj stanovništva, DP per capita je stagnirao. U istom periodu, udio investicija u DP je gotovo dvostruko smanjen. Struktura jugoslovenske industrije nije bila adekvatna strukturi domaćeg tržišta, uz gubitak stranog tržišta (npr. SSSR i Irak). Tendenciju strukturne disproporcije, koja je kreirana sredinom 1989, upotpunjuje razaranje bankarskog sistema. Akutni uzroci kašnijeg ekonomskog stanja su: proces raspada fizičkog / ekonomskog prostora-

ra SFRJ, prekid robnih tokova i platnog prometa, zloupotreba monetarnog sistema, propast privredne infrastrukture⁷².

Program reformi Anta Markovića iz 1989. obuhvatio je pitanja suzbijanja inflacije, rasta dohodaka, deregulacije cijena, obustavljanja državnih subvencija i bankarskih kredita u situacijama gubitaka, socijalne politike itd. Monetarna reforma započela je 1. januara 1990. uvođenjem konvertibilnog dinara, denominacijom i fiksnim kursom (7 dinara = 1 marka). Pozitivni efekti su potpuno zaustavljanje inflacije, rast izvoza, povećanje deviznih rezervi, rast plata, otvaranje velikog broja novih preduzeća, priliv stranog kapitala, velika ponuda robe. Negativni efekti sprovođenja reformi tokom osamnaest mjeseci bili su pad industrijske proizvodnje (za 25%), pad bruto nacionalnog dohotka, povećanje stope nezaposlenosti (za 18%), manja likvidnost, skup novac. Došlo je do tranzicione recesije privrede, istrošenosti deviznih rezervi, fiskalnog pritiska, nestanka devizne štednje. Najveći problem nastupio je krajem 1990. kada je Srbija „upala u monetarni sistem” SFRJ (decentralizovani sistem emisije) puštanjem u opticaj najvjerovatnije 1,5 milijardi dolara (dio je vraćen). Premijer Marković je ovaj akt nazvao „činom za likvidaciju Jugoslavije“.

Zaključna razmatranja

Ustav iz 1974. analiziramo kao značajnu sekvencu događanja u SFRJ, ali ne kao „tačku prekida“ ili „okidač“ krucijalnog sistemskog preobražaja, već kao jedan u nizu neizolovanog i konsekventnog galimatijasa, u kontekstu kontinuiteta retrogradnog političkog sistema i nekonzistentne politike. Opsežne ekonomske analize i relevantni ekonomski indikatori ne koincidiraju opštim stavovima o patriotizmu, boljoj budućnosti, građanskoj emotivnosti i ostvarenju opšte dobrobiti. Perspektiva SFR Jugoslavije mogla je biti zadovoljena u drugačijem društveno-ekonomskom ambijentu pristupanjem širim zajednicama, poput Evropske unije, što je bilo izvjesno, ali i osujećeno. Uprkos svemu, u poređenju sa proizašlim minornim državnim tvorevinama, Jugoslavija je predstavljala format relevantne evropske zajednice.

Jugoslovenska filozofsko-naučna „oaza“ uglavnom je bila u funkciji razvoja socijalističkog i društveno-samoupravljačkog sistema. Alternativna misao ipak je postojala (npr. Praxis, UJDI). Dominirajuća duhovna komponenta opstanka imala je naglašene, krucijalne i uzroke i posledice na entropiju sistema. Proces kreiranja nomenklature, koja je kao nosilac pune vlasti postala klasa za sebe kontrolišući radnike i sredstva za proizvodnju, bio je praćen: bujanjem tehnokratije, koja je predstavljajući posebnu društvenu svijest preuzela ključnu ulogu u politici (bitne funkcije) i preduzećima (pre-

⁷² Vidjeti: Popović i Stamenković, 1994, str. 20-21.

duzetništvo); kreiranjem partikularnih interesa i identiteta; suprotstavljanjima među narodima (republikama) oko privrednog razvoja uz povećanje ekonomskih razlika. Nedosljednost u sprovođenju ideje samoupravljanja i neefikasnost privredne reforme ukazivala je na ozbiljne probleme standarda građana i sistema privređivanja.

Geopolitički i geoekonomski, unutrašnji politički i ekonomski uticaji ukazuju na kompleksnost problematike. Naša analiza pokazuje da su političke komponente dolazile do izražaja uglavnom u relativno kratkom roku, dok su se ekonomske komponente dominantno ispoljavale dugoročno (dugoročan trend). Reforme Ustava – ustavne promjene (političke i pravne) bile su rezultat prilagođavanja u srednjem roku, dok su privredne reforme (ekonomske) korespondirale prilagođavanjima u kratkom roku. Pomenuta vremenska disproporcija unutar i između komponenti ukazuje na operativnu neefikasnost sistema, što je kao posljedicu imalo njegovu značajniju entropiju i, u krajnjem, erodiranje cjelokupnog sistema. Analizirane komponente odvijale su se u istom / sličnom politekonomskom ambijentu, ne doprinoseći ni fundamentalno niti funkcionalno sveukupnom održivom napretku društva.

U kontekstu instrumenata ekonomske politike, značajno mjesto pripadalo je monetarnoj, spoljnotrgovinskoj i deviznoj politici. Uopšteno rečeno, efekti devalvacije dinara na eksterne račune plaćanja u Jugoslaviji bili su kratkoročne prirode. Devalvacije dinara imale su malo, pozitivno i samo privremeno dejstvo, uz dugoročne kontraproduktivne efekte. Analize su pokazale da je održavanje realnog deviznog kursa dinara na „pogrešnom“ nivou stvaralo „nekorektne signale“ u privredi i nepovoljno uticalo na stepen konkurentnosti sektora čija je roba namijenjena međunarodnoj razmjeni. Devalvacije dinara koje su pozitivno uticale na bilans plaćanja nisu imale značajnije konsekvence u kontekstu „razumne ekonomske politike“, ali su bile mogućnost obezbjeđenja inostranog kreditiranja.

Ustav iz 1974. jeste bio obiman i konfuzan, komplikujući donošenje odluka, uz primjedbe zastupnika demokratizacije i liberalizacije, pobornika decentralizacije i federalizacije, advokata jačanja države, inicijatora reformi i tranzicije ka tržišnoj ekonomiji. Ipak, izostale su javne kritike Ustava, uprkos atributima dogmatskog samoupravljanja, učeurenom jednopartijskom sistemu, nekonzistentnosti sa fundamentalnim promjenama i modernizaciji, pretpostavkama nacionalnih aspiracija / ambicija. Prethodne akademske rasprave o Ustavu na Univerzitetu u Beogradu bile su osuđene na neuspjeh, što važi i za post festum ulične zahtjeve za republikom, a potom i za akademski Memorandum. Namjera prethodnih događaja bila je prikazivanje Jugoslavije kao tamnice pojedinih naroda.

U literaturi je bio zastupljen stav da je Ustav SFRJ iz 1974. bio „dramatičan proces ustavnopravnog preoblikovanja Jugoslavije“, odnosno „razaranje fede-

ralne države“. Postojala su i mišljenja da je u socijalističkoj Jugoslaviji vođena politika „Slaba Srbija – jaka Jugoslavija“ ili da je „zajednička država bila greška“. U novijoj udžbeničkoj literaturi dominira stav da je cilj Ustava bio „rešenje političke krize“, „pokušaj spasavanja Jugoslavije“ ili „stabilizovanje poljuljane federacije“. Naše mišljenje je da je novi ustavni sistem najvjerovatnije imao tendenciju očuvanja države, prije nego što je bio fundament njene dezintegracije. Takođe, na političku i ekonomsku krizu nisu dominantno uticala ustavna rješenja, već kontinuitet istorijskog i ekonomskog procesa Jugoslavije i neefikasnost privrede u dužem roku.

Jugoslavija nije nastala voljom njenih naroda, niti je prestala da egzistira konfrontacijom njihovih državnih ambicija. „Međunarodna“ strategija razbijanja odabranih evropskih federacija (SSSR i Čehoslovačka sa „centralističkim“ ustavima) dominantno je determinisala opstanak (sudbinu) respektabilne državne tvorevine SFRJ. Bezumni Svjetski rat (i njegove posledice) bio je jedan od jugoslovenskih lakmus papira opšteg međusobnog uvažavanja, poštovanja ljudskih prava, tolerantnog međunarodnog i međuvjerskog sklada, partikularnih interesa, ideološkog obrasca. Ustavi i ustavne promjene, privredne reforme i ekonomske politike, značajan međunarodni ugled zemlje, i slično, nisu mogli da nadomjestite ili razriješe konflikt centralističkog i konfederalnog pristupa upravljanju, privrednog rasta i disfunkcionalnosti privrede, društveno-ekonomskog razvoja i magnitude zaduživanja.

Slobodan LAKIĆ

THE POLITICAL-ECONOMIC CONTEXT OF THE 1974 CONSTITUTION

Summary

Two most radical transformations of the economic system of Yugoslavia were the introduction of self-management in 1950 and the economic reform in 1965. The introduction and implementation of economic laws initiated the overall change of the Yugoslav society. Social and economic reforms were aimed at abolishing the remaining state-socialist (etatistic) elements in the economic system. There was a prevailing attitude that political methods should be permanently used to influence consistent accomplishment of economic intentions. The economic reform was carried out by the application of economic and political measures whose goal was to achieve a significant progress in the economic system. What followed were weaker economic indicators than those from the previous period, along with a growth of unemployment and social differences. Dynamic development of the socialist socie-

ty was followed by a series of constitutive endeavours. New constitutional reforms were one of the ways to solve the crisis of the Yugoslav Federation at the beginning of the 1970s. The Constitution from 1974 contained numerous original solutions that could not be achieved, which suggests that it was of a program character. Fundamental changes in the status of "social and political communities" were made. The Constitution introduced a federal model and formalized national rights, although Yugoslavia turned towards a confederation and a prominent national sentiment. A crucial characteristic of the Constitution was an emphasized insistence on consensus and reaching agreements. The goal was to achieve unity and possible efficiency in decision-making at the time when the unanimity and possible outvoting were a problem. With the adoption of the Constitution, the elements of sovereignty were concentrated in the republics. Despite its shortcomings, there were no public criticisms of the Constitution. Political and economic crises threatened a normal implementation of the Constitution. In those social conditions, the Constitution could not be a factor that would bring Yugoslavia to its end. The example of Yugoslavia showed that nationalism is not stronger than communism as an ideology. The essence of the problem was the inability of the Yugoslav economy to generate accumulation for financing a sustainable economic growth and development. Still, even this problem did not have the magnitude that would bring the Federal Republic of Yugoslavia to its end.

Literatura

- Bajec, Milan i Stojanović, Petar. 1978. *Jugoslavija – ključni događaji*. Beograd: Jugoslovenska revija.
- Baričević, Vesna. 2007. „Ustavi socijalističke Jugoslavije i država sljednica: Kontinuitet ili diskontinuitet u koncepciji ustavnog identiteta“. *Analiz hrvatskog političkološkog društva*, str. 203–225.
- Biblioteka Savezne skupštine. 1965. *Privredne reforme*. Sekretarijat za informativnu službu Savezne skupštine. Beograd: Mladost.
- Bičanić, Ivo and Škreb, Marko. 1994. „The Yugoslav Economy From Amalgamation to Disintegration: Failed Efforts at Molding a New Economic Space 1919–91“. In Good, David F. (ed.): *Economic Transformation in East and Central Europe. Legacies From the Past and Policies for the Future*. Chapter 9. London and New York: Routledge.
- Bilandžić, Dušan. 1984. „Geneza ideje o Ustavu 1974. godine“. *Politička misao*, Vol. XXT, No. 4, str. 73–77.
- Bukvić, Rajko. 2016. „Yugoslav Foreign Currency Policy in 1945–1990: Experiences and Lessons“. Munich Personal RePEc Archive, Paper No. 76211.
- Ćirović, Milutin. 1974. *Sistem akumulacije u socijalističkom društvu*. Zagreb: Ekonomski institut.
- Đelić, Dragan. 1993. *Devalvacija i spoljnotrgovinski bilans*. Ekonomski fakultet u Beogradu.
- Dobrivojević, Ivana. 2016. „Od krize do krize: Životni standard u Jugoslaviji 1955–1965“. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1, str. 145–160.

- Đukić-Veljović, Zlatija. 1981. „Ustavne promene u SFRJ od 1981. godine – osnovni uzroci i smisao promena“. Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, 3-4, str. 245–260. Ekonomski institut Zagreb. 1974. *Savjetovanje: Ustav, platforma za X Kongres SKJ i razvoj privrednog sistema*. Ekonomski pregled, Broj 5–7.
- Farkaš, Vladimir, Kubović, Branko, Sirotković, Jakov i Stipetić, Vladimir. 1974. *Ekonomika Jugoslavije – opći dio*. Zagreb: Informator.
- Fira, Aleksandar. 1989. „Prilog razmatranju koncepcije novog ustava SFRJ“. Izlaganje sa naučnog skupa. Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti. Politička misao, Vol XXVI, No. 1, str. 131–150.
- Gligorov, Vladimir. „Jugoslavija i razvoj: korist i troškovi ključna tema sporenja. YU historija“. Analize slučaja. https://yuhistorija.com/serbian/ekonomija_txt01.html
- Gligorov, Vladimir. 2021. „Pogrešni politički odgovori na privrednu krizu“. U: Biserko, S. (ed.): *Jugoslavija: poglavlje 1980-1991*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Guzina, Dejan. 2000. „The Self-Destruction of Yugoslavia“. Canadian Review of Studies in Nationalism 27, No. 1 / 2, pp: 21–32.
- International IDEA. 2014. „What is a Constitution? Principles and Concepts“. August.
- Jovović, Dejan. 1991. *Jugoslavija i Međunarodni monetarni fond*. Beograd: Ekonomika.
- Kardelj, Edvard. 1977. „Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja“. Beograd: Izdavački centar “Komunist”.
- Klasić, Hrvoje. „Flexing the Federation: Sociopolitical Changes in Yugoslavia in the 1960s ands“. YU Historija, https://www.yuhistorija.com/yug_second_txt01c4.html
- Klasić, Hrvoje. 2011. *Društveno-političke promjene u Jugoslaviji u kontekstu svjetskih zbivanja*. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagredu.
- Korošić, Marijan. 1983. *Ekonomске nejednakosti u jugoslovenskoj privredi*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Kulić, Dimitrije. 1974. „Novi ustavi i ustavne promene“. Niš: Zbornik radova Pravnog fakulteta, Broj 14, str. 5–50.
- Kulić, Dimitrije. 1977. „Promene u ustavnom sistemu Jugoslavije od Ustava SFRJ 1963. do Ustava SFRJ 1974. godine“. Niš: Zbornik radova Pravnog fakulteta, str. 73–96.
- Marković, Goran. 2018. „Ustav SFRJ iz 1974, grobar druge Jugoslavije?“. Online časopis Novi plamen (31. decembar).
- Marsenić, Dragutin. 1996. *Ekonomika Jugoslavije*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Martinović, Filip. 1979. *Uzroci devalvacija jugoslovenskog dinara i njihova efikasnost*. Beograd: Redakcija ekonomskih informacija Tanjuga.
- Mihaljević, Josip. 2011. „Ustavna uređenja temeljnih prava u Hrvatskoj 1946-1974.“ Časopis za suvremenu povijest, Broj 1, str. 25–51.
- Mladenović, Ivica. 2018. „Zašto je razarana SFR Jugoslavija?“. Online časopis Novi plamen (4. decembar).
- Pabst, Adrian and Scazzieri, Roberto. 2016. „The Political Economy of Constitution“. Oeconomia 6-3, pp. 337–362.

- Perović, Latinka. 2021. „Uvodna studija”. U: Biserko, S. (ed.): *Jugoslavija: poglavlje 1980-1991*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Pertot, Vladimir. 1971. *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije*. Zagreb: Informator.
- Pertot, Vladimir. 1986. *Ekonomika valutnih tečajeva*. Zagreb: Informator.
- Popović, Tomislav i Stamenković, Stojan. 1994. *Ekonomska drama Jugoslavije*. Beograd: Institut ekonomskih nauka.
- Popovych, Terezia, Topolnytska, Mariana and Telep, Yuliia. 2023. „The 1974 Constitution of SFR Yugoslavia: Certain Content Aspect”. *Visegrad Journal on Human Rights*, No. 3, pp. 103-107.
- Radivojević, Radoš. 1994. „Socijalizam kao neproductivan sistem”. *Sociološki pregleđ*, Vol. 28, Broj 2, str. 253–264.
- Ribnikar, Ivan. 1986. „Politika deviznog kursa dinara”. *Vesnik (Investbanka Beograd)*, Broj 355-356, str. 22.
- Savez ekonomista Jugoslavije / Ekonomika. 1989. *Privreda u reformi*. Zbornik radova sa savetovanja na Brionima (4-6. maj). Beograd.
- Selinić, Slobodan. 2014. „Jugoslovenska diplomatija 1945-1950: Stvaranje partijske diplomatije”. *Annales*, Broj 4, str. 553–562.
- Službeni list FNRJ. 1953. *Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima vlasti*, 9, Broj 3.
- Službeni list SFRJ. 1971. *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa ustavnim amandmanima i ustavnim zakonima*. Beograd: Zbirka saveznih propisa.
- Službeni list SFRJ. 1974. *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*. Broj 9. Beograd: Zbirka saveznih propisa.
- Službeni list. 1963. *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa ustavnim amandmanima i ustavnim zakonima*. (7. april). Beograd: Zbirka saveznih propisa.
- Službeni list. 1968. *Društveni plan razvoja Jugoslavije od 1968. do 1970. godine*. Broj 28. Beograd: Zbirka saveznih propisa.
- Stojanović, Dragan. 1979. „Sloboda, prava i dužnosti čovjeka i građanina u Ustavu SFRJ iz 1974.”. Beograd: Zbornik radova Pravnog fakulteta, Broj 23, str. 353–375.
- Zec, Miodrag i Radonjić, Ognjen. 2012. *Ekonomski model socijalističke Jugoslavije: Saga o destrukciji*. Sociologija, Vol. LIV. No 4.
- Žižmond, Egon. 1992. *The Collapse of the Yugoslav Economy*. *Soviet Studies*, Vol. 44, No. 1, pp. 101–112.